

İçindekiler Tablosu

<u>Giriş</u>	2
1. Memlûk Kelimesinin Terminolojisi	2
2. Memlûklerin Diğer Kölelerden Farklılıkları	2
<u>I. Memlûk Sisteminin Ortaya Çıkışı</u>	3
1. Emeviler ve Abbasiler Döneminde Orduda Görev Alan Türkler	3
2. Selçuklular Dönemi'nde Memlûkler	6
3. Zengiler ve Eyyûbiler Devrinde Memlûkler	8
<u>II. Memlûk Devleti'nde Memlûk Sisteminin İşleyişi</u>	9
1. Memlûklerin Ana Vatanları	9
2. Memlûklerin Temin Edilme Yolları	10
3. Memlûk Adayı Kölelerin Ticareti ve Köle Ticareti Yolları	11
4. Memlûk Adayı Kölelere Ödenen Bedeller	13
5. Memlûkler ve Efendileri	14
6. Memlûklerin Türkçe İsimler Kullanmaları	15
7. Memlûklerin Kölelik Arkadaşları	16
8. Memlûkler ve Aileleri	17
<u>III. Askeri Açından Memlûk Sistemi</u>	18
1. Memlûk Devleti'nde Ordunun Yapısı	18
2. Askeri Eğitim	19
3. Pratik Askeri Eğitim	20
<u>Sonuç</u>	21
<u>Dipnotlar</u>	22

Dr. Süleyman KIZILTOPRAK

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

1. Memlûk Kelimesinin Terminolojisi

Memlûk (çoğulu, memâlik) kelimesi sözlükte, efendisinin mülkiyeti altındaki kişi anlamına gelmektedir. Arap dilinde abd kelimesi bütün esirler için kullanılan ortak bir kelimedir. Abd kelimesi kulluk ve itaat anlamı taşımaktadır. Sami menşeli olduğu için İbrani ve diğer akraba dillerde de kullanılan abd, Arapçada bazı anlam farklılıklarıyla birlikte rakîk, rakabe, kın, vasîf, milk-i yemin ve sadece "kadın köle" anlamında câriye, eme kelimeleriyle de ifade edilmiştir.¹ Bununla birlikte, esir bir ana babadan dünyaya gelmiş bir esir ile hür bir ana babadan doğup sonradan esir olan kişi için farklı ifadeler kullanılmaktadır: Birincisi için abdun kinnun; ikincisi için ise abdun Memlûketün. Dolayısıyla Memlûk kelimesini, rakik ve köle gibi diğer hizmet elemanlarına verilen isimlerden ayırmak gerekir.² Çeşitli İslam ülkelerinde Memlûk kelimesi yerine ğulâm (çoğulu ğılman, ağlime) ve Kuzey Afrika'da abid (tekili abd) kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimeler sözlükte erkek çocuk, delikanlı, azat edilmiş köle, gibi anlamlar taşımasının yanında Memlûk kelimesinin sözlük anlamı gibi, genç hizmetkâr, efendisine bağlı muhafız anlamlarını da taşır. Sakalibe (slavlar) kelimesi de Endelüs İspanyası'nda kullanılan ve Memlûk ile aynı anlamı taşıyan bir kelimedir. Sukaleb (esclave) eski bir Fransızca kelimedir, abd ve köle anlamlarına gelir.³ Endelüs Müslümanları Hıristiyan bir köle aldıkları zaman onlara bu ismi verirlerdi. Halifeler de saraylarında istihdam ettikleri Hıristiyan kölelere Sakalibe ismi vermeye başladılar. Böylece, bu kelimenin kullanımı Endelüs'te yayıldı.⁴

Memlûk sınıfının oluşumunda bazı önemli kriterler vardır. Bunlardan başta geleni, zamanın İslam kurallarına uygun kölelik statüsüdür. Bu kadar önemli bir diğer gereklilik de beyaz ırktan gelmektir.⁵ Beyaz ırk içinde de Kafkaslar ve Orta Asya steplerinden gelen ve genel olarak Türk diye adlandırılan kavimlerden olmak esastır. Memlûklerin arasında renkli insanların hiç yeri yoktur. Etiyopyalı, Batı Afrikalı, Hintli ve diğer benzerleri Memlûk hiyerarşisine ancak hadımlık (haremağalığı) yoluyla girmişlerdir.⁶ Bunlar da Memlûk toplumunun çok hayati bir bölümünü oluşturmamışlardır.⁷ Fakat, hadımları Memlûkler gibi görmek doğru değildir. Onları, Memlûklerin hizmetinde bulunan bir yan unsur olarak değerlendirmek gerekir.

2. Memlûklerin Diğer Kölelerden Farklılıkları

Ortaçağ boyunca birçok orduda görev alan Memlûkleri, ev hizmetlerinde ve üretim faaliyetlerinde çalıştırılan kölelerden ayırmak gerekir. Memlûk adayları köle olarak satın alınırdı. Fakat, hem satın alanlar, hem de satanlar ile bu satışa konu olan kişiler bilirlerdi ki, askeri okul eğitiminden sonra, mevcut kölelik statüsü değişecektir. Böylece, Memlûkler açısından askeri okul mezuniyetinden sonra, özgürlük kazanma imkanı kesine yakın bir olgu olarak biliniyordu. Böylece, onlar bir anlamda kendi kaderlerini kendileri tayin etme şansını, en azından hayatlarının ilerideki dönemlerinde yakalayabiliyorlardı. Oysa, diğer kölelerin özgürlüklerini elde etme konusunda kesin bir şansları yoktu. Onların özgürlüklerini kazanmaları için efendilerinin ya onları azat etmesi ya da yakınlarının onları bularak fidyesini ödemesi ile mümkündü. Bir diğer çıkar yol da kaçmalarıydı. Fakat, bütün bu şıkların hepsi çok nadir görülen olaylardı.⁸

İkinci olarak, askeri okula katılan Memlûk adayı köleler, diğer köleler gibi olumsuz barınma ve beslenme şartlarıyla karşılaşmazlardı. Kendilerinden mükemmel bir asker

MEMLÛK SİSTEMİ

olmaları beklenen Memlûk adayları, idareciler tarafından en iyi şekilde eğitimden geçiriliyordu. Yine aynı şekilde, barınma ve beslenme ihtiyaçları ideal koşullarda karşılanıyordu.⁹

Üçüncü olarak, toplumsal statü bakımından Memlûk adayları ile diğer köleler arasında büyük farklılıklar vardı. Köleler, özgürlükten yoksun olarak, her türlü ağır işlerde çalıştırılırdı. Bunlar toplumda hor ve hakir görülen ikinci sınıf bir grup olarak algılanır, çarşı ve pazarlarda bir ticaret metaı gibi sürekli alınıp satılabilirlerdi.¹⁰ Memlûk adayı, köleler de başlangıçta, böyle pazarlarda alınıp satılıyordu. Ancak, bir köle Memlûk adayı olarak yetiştirildikten sonra, azat ediliyordu ve onun artık pazarlarda satışa sunulması söz konusu değildi. Memlûk sistemine giren bir Memlûk sosyal statü bakımından en üst sınıfta yer alıyordu. Oysa, köleler toplumun en alt sınıfında bulunuyorlardı.¹¹

Dördüncü olarak, hukuki bakımdan da bu iki sınıf arasında büyük farklar vardı. Memlûk sistemine katılan ve özgür bir fert olarak hareket eden bir Memlûk hukuken istediği biriyle kendi iradesi ile evlenebilirdi. Fakat, köle statüsündekiler için bu durum ancak efendisinin izniyle mümkün idi. Bir Memlûkün doğan çocuğu hür olarak kabul edilirken, bir köle ana babadan doğan çocuğa köle statüsü veriliyordu.

Beşinci olarak, Memlûklerin kendi adlarına satın alma ve mal-mülk edinme imkanları varken, diğer kölelerin böyle imkanları yoktu. Ancak, onlar da efendilerinin müsaade etmeleriyle, özgürlüklerini kazanmak amacıyla, para biriktirme imkanına sahiptiler.

Son olarak, mahkemelerde de bu iki sınıf arasında bir ayırım yapılıyordu. Memlûk sistemine girerek özgürlüğünü kazanmış bir Memlûkün şahitliği kanun önünde başka şartlar aranmaksızın diğer hür insanların şahitlikleriyle eş tutulurken, kölelerin şahitliği muteber kabul edilmiyordu.

I. Memlûk Sisteminin Ortaya Çıkışı

1. Emeviler ve Abbasiler Döneminde Orduda Görev Alan Türkler

Hz. Muhammed ve dört halife devrinde İslam ordusu, Arap asıllı askerlerden oluşmaktaydı. Hz. Ömer zamanında Arap Yarımadası'nı aşan fetihlerle birlikte, Araplar dışında İslama girenlerin sayısında hızlı bir artış oldu. Yeni Müslüman olan İranlılar ve Kibtler, gönüllü veya ücretli asker olarak İslam ordularına katıldılar. Emeviler döneminde, Araplar dışındaki Müslüman askerlerin sayısı daha da arttı. Çok sayıda, Türk, Berberi ve İranlı asker İslam ordusunda yer aldı. Emevi Devleti için önemli olan yerlerden biri Kuzeydoğu İran ve Türkistan'ın çoğunu içine alan geniş bir eyalet olan Horasan'dı. Burada, savaşçı özellikleri ağır basan göçebe halklar yaşıyordu. Öncelikle sınır boylarında yaşayanlar, büyük ölçüde Müslümanlar tarafına geçmişler ve mevali¹² sıfatıyla bu bölgedeki Arap ordularına katılmışlardı.¹³ Ancak ordunun merkezi yapısında yine Araplar yer alıyorlardı. Bununla birlikte, mevali statüsünde olanlar, Arapların kendilerini üstün görüp diğerlerine ikinci sınıf kişi gözüyle bakmalarını kabullenemediler. Mevâlar, Müslümanlar olarak dini ve sosyal yönden olduğu kadar, mali ve ekonomik bakımdan da Araplarla eşit seviyede olmak istiyordu. Bu ikileme rağmen orduda Horasanlıların nüfuzu arttı. Bunun sonucunda gelişen bir olayda, Basra valisi Ubeydullah b. Ziyad, 674 yılında, Buhara Seferi dönüşünde beraberinde iki bin kişilik bir okçu birliği getirdi. Türklerden oluşan bu birliği, Basra'ya yerleştirdi.¹⁴ 705 yılında Horasan valisi olan ünlü komutan Kuteybe b. Müslim'e bağlı on iki bin asker vardı. Bunların yaklaşık yedi bin

MEMLÛK SİSTEMİ

kadarı Araplar dışındaki Müslümanlardandı. Bunların da büyük çoğunluğu Türk'tü. Diğer taraftan, Velid b. Abdülmelik zamanında gerçekleştirilen Kuzey Afrika ve Endülüs fetihlerinde, Berberi asıllı askerlerin sayısı İslam ordusunda oldukça fazlaydı.

750 yılındaki Abbasi ihtilalinde Emeviler'e son verip Halifeliğe Abbasiler Hanedanını çıkaran ordular Horasan'dan gelmişti. Emeviler'in düşmesine sebep olan Horasan kuvvetleri arasında Türk ve İranlı unsurlar kadar pek çok Arap askeri de vardı. Bu ihtilal esnasında hâlâ Araplar İslam ordusunda önemli bir faktördü. Ancak bu durum, Abbasi ordusunda Arapların sayısındaki azalmanın, ilerleyen yıllarda artacağına önemli bir işarettir. 750 tarihinden sonra, Horasanlılar aşağı yukarı iki nesil boyunca Abbasi ordusunun en önemli birlikleri olarak hizmet verdiler. Merkezi hükümetten ücret ve maaş alan muntazam, dinamik ve profesyonel kuvvetler durumundaydılar. Göçebe menşeli bu askerler, Horasan'daki eski çevrelerinden ayrıldıktan sonra Irak'taki yeni konumlarına çabuk uyum sağladılar. Daha da önemlisi, kısa bir zaman zarfında, işlerindeki başarıları ve devlete sadakatleri dolayısıyla Halife ve halk nezdinde büyük itibar elde ettiler. Bu durum, Halife Harun el-Reşid'in (786-809) oğulları, Halife el-Emin (809-813) ve ondan sonra gelen, Halife el-Me'mun (813-833) arasındaki iç savaş sırasında değişti. Kardeşini yenen el-Me'mun Horasan ve çevresindeki ülkelerden topladığı kuvvetlerle kendisini iktidarda tutmayı başardı.

İslam ordusunda, Arap dışı unsurlar arasında nüfuzu Türkler kadar fazla olan başka ırktan askerler yoktu. El-Me'mun'un Yeni Horasanlıları arasında Ferganalı, Buharalı ve Harezmi diye isimlendirilen askerler vardı. Bunlar kısaca, Horasan ve Maverâünnehir'in doğu bölgelerinden toplanmış Türk menşeli askerlerdi. Ancak onlar el-Mu'tasım devrine kadar daha çok Horasanlılar ismiyle bilinirdi.¹⁵ Bu dönemde onlar hem milliyetleri hem de askeri kimlikleri bakımından Memlûk sisteminin bir proto-tipiydiler.

Abbasiler'in kuruluşundan itibaren ilerleyen yıllarda, Memlûklerin memalik, gılman ve mevali adları ile zikredilmesine başlanıyor. Fakat, dönüm noktası ise bilindiği gibi, Halife el-Mutasım (833-842) zamanındadır. O zamandan sonra Memlûk sayısında çok hızlı ve önemli bir artış olmuştur.

Abbasiler'in kuruluşunda, Araplar dışındaki unsurlar özellikle, İranlılar etkin olmuştu. İran nüfuzunun gittikçe artmasıyla birlikte, İranlılar ile Araplar arasındaki rekabet devletin işleyişini olumsuz yönde etkilemeye başladı. Abbasi halifeleri, özellikle, el-Me'mun (813-833) zamanından itibaren devletin yıpranmasına yol açan bu güçler arasında bir denge kurmak amacıyla, İslam Devleti sınırları dışından Türkleri getirterek onlardan özel askeri birlikler teşkil etmeye başladılar. Bu askeri birliklerin içinde görev yapan Memlûklerin sayısı kısa zamanda otuz bine çıktı. Bu birliklerin komuta kademesinde yine Türkler bulunuyordu. El-Mu'tasım (833-842) bu Türk birlikleri için Samarra şehrini kurarak onlara geniş iktalar¹⁶ verdi. Böylece onlara finansal destek ve sosyo-politik itibar sağlamıştı. Abbasi halifeleri, aynı şekilde Memlûklerin yerli halkla (Arap, Fars) evlenip karışmalarını engellemek için Asya steplerinden Memlûklerle evlenmeleri maksadıyla kızlar da getirttiler.¹⁷ Böylece, Memlûklerden oluşan askeri sınıfın yerli halkla, ırk ve kültürel özellikler bakımından karışması önlenmiş oldu. Abbasi halifeleri Türk Memlûklerden oluşan birlikler sayesinde, kendilerini Bağdat'ta güvence altına aldılar.¹⁸

Abbasilerin, yüzlerce yıllık tarihleri boyunca birbirleriyle devamlı güç çekişmesinde bulunan Arap ve Farslara karşı Türkleri devreye sokmaları başarılı sonuçlar verdi. Devlet hem iç hem de dış tehditlere karşı kendini bu Türk Memlûkler sayesinde başarıyla

MEMLÛK SİSTEMİ

korudu. Zaman ilerledikçe, ordudaki Türk askerlerin sayısı hızla arttı. Ayrıca yüksek komutanlıklar, Türk asıllı komutanların eline geçti. Devlet ve hükümet idaresinde de Türk asıllı Memlûkler önemli makamları işgal etmeye başladılar. Dolayısıyla Abbasi hilafetine bağlı ülkelerdeki Türk nüfuzu giderek arttı. Böylece, Memlûk sistemi kısa zamanda devletin hüküm sürdüğü bütün topraklara yayıldı. Artık halifelerin Memlûkleri yanında eyalet valilerinin de kendilerine has Memlûkleri olmaya başladı. Fakat zamanla vilayetlerde de Memlûk birlikleri oluşturulması Abbasi Devleti'nin ülke içinde otoritesinin kaybolmasına sebep oldu. Vilayetlerde bağlı buldukları efendileri adına hareket ederek idari ve askeri hizmetlerde bulunan Memlûkler, zamanla kendi adlarına otorite kurmaya çalıştılar. Vilayetlerdeki düzeni Memlûkleri sayesinde sağlayan halifeler ve valiler bu kez de bu Memlûklerin merkeze karşı bağımsızlık mücadeleleriyle karşılaşmış oldular.

Babası Halife el-Me'mun'un hizmetindeki bir Türk Memlûkü olan Tolunoğlu Ahmet, 868 yılında Türk Memlûklerinin desteğini de alarak Mısır'da ilk Müslüman-Türk Devleti'ni kurdu. İbn Tağribirdi'ye göre, Tolunoğlu Ahmed'in yirmi dört bin Memlûkü vardı.¹⁹ Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra Abbasiler'in hizmetindeki bir başka Memlûk kökenli komutan, İhşid Muhammed b. Tuğc'dur. Bir Türk Memlûkün oğlu olan İhşid Muhammed b. Tuğc, 935 yılında sekiz bin Türk Memlûkünün desteğini alarak Mısır'da iktidarı ele geçirdi. Mısır'da kurulan bu ikinci Türk devleti yine Memlûklere dayanıyordu. İhşidîler Devleti'ni yıkıp Mısır'ı 969 yılında ele geçiren Fatimiler de Abbasiler gibi Memlûk sistemini tatbik etmek durumunda kalmışlardır. Fatimiler Şiiliği esas alan dinsel doktrinlerini Mısır'da sünni halka zorla da olsa kabul ettirebilmek için Memlûklerin askeri ve idari kabiliyetlerinden yararlanmak istiyorlardı. Fatimi ordusunda başlangıçta Berberi ve Zenci birlikler bulunuyordu. Ancak, el-Mustansır (1036-1094) zamanından itibaren sadece Türklerden meydana gelen Memlûk birlikleri kurdular.²⁰ Fatimiler bu Türk Memlûkler sayesinde özellikle Suriye ve Mısır üzerindeki hakimiyetlerini belirli bir zaman sürdürme imkanı bulmuşlardır. El-Mustansır'ın uzun süren saltanatının son yıllarında Türk Memlûkleri Mısır'da otoriteyi kendi ellerine almalarına rağmen Berberiler ve Zencilere karşı giriştikleri hakimiyet mücadelesinde zayıfladılar. Bu durum ayrıca Fatimi Devleti'nin de yıkılmasına yol açtı (1171). Fatimi Devleti'nin zayıf durumundan istifade ederek Mısır'da egemenlik kuran Selahaddin (1169-1193) Fatimi ordusunda bulunan Berberi ve Zencileri kaldırarak onların yerine Türk Memlûkleri yerleştirmişti.²¹

Yukarıda görüldüğü gibi, Türk Memlûkleri her şeye rağmen farklı devletler, halifeler, sultanlar, valiler ve emirler tarafından yaklaşık dört yüz elli yıldır tercih edilen askeri birlikler olmuşlardır. Bu başarının açıklamasının birinci sebebi, mevcut koşullarda, Memlûk sisteminin üstünlüğü ve güvenilirliği, diğeri ise, Türk Memlûklerin en iyi askeri özelliklere sahip olmalarıdır. Bir Müslüman yönetici, Türk Memlûklerden bir askeri kuvvet oluşturmaya karar verdiğinde, komşu devletlerin de başka bir seçeneği olmadığından onlar da onu takip ediyorlardı. Aksi takdirde o devlet, çok geri kalmış bir askeri güce ve sisteme sahip olacaktı. Memlûk elde edilebilecek ülkelere sahip olan veya onlara yakın coğrafyada olan Müslüman yöneticiler, böyle bir imkana sahip olmayanlara karşı avantajlı oluyorlardı. Nizamülmülk'ün anlattığı gibi, Samaniler bu avantajı, çok iyi kullanmışlardır.²²

Memlûklerin böyle büyük bir kuvvet olarak ortaya çıkmaları diğer türdeki orduların yok olmasına sebep olmamıştır. Bir Müslüman devletin ordusu sadece Memlûklerden kurulu değildi. Bununla birlikte, bu ordulardaki Memlûk olmayanların sayıları azaltıldı ve

MEMLÛK SİSTEMİ

değersiz sıradan dereceler verildi. Bu durum ise Memlûkler ve diğer askeri birlikler arasında tansiyonun yükselmesine sebep oluyordu. Ayrıca, Memlûk aristokrasisi içerisinde de çatlaklar, kavgalar ve çekişmeler vardı. Bu durumun sebebi ise Memlûk komutanlarının farklı beylere (emirlere) sahip olmalarıdır. Ancak bütün bunlar Memlûk sisteminin varlığını ve üstün kuvvet olmasını engelleyememiştir ve bu sistem yüzyıllarca varlığını sürdürmüştür.²³

2. Selçuklular Dönemi'nde Memlûkler

Bozkır kültürünün bir parçası olarak Eski Türklerde profesyonel bir ordu yoktu. Arabistan'da, İslamiyet'in ilk devirlerinde Araplarda olduğu gibi, Türklerde de savaşabilecek kadın, erkek, çocuk, yaşlı hemen herkes, savaşa katılırlardı. Göçebe bir hayat sürdürdükleri için askerlik onların hayatlarının adeta bir parçası idi. Dolayısıyla ilk başlarda Türk ordularında köle askerlerden oluşan birlik yoktu. Türklerin ğulâm sistemini kullanmaları XI. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Zira Türk hanedanları bu yüzyılda Orta Asya'dan gelerek İran'a yayıldılar ve zaman zaman Türkmen birliklerinin yerine daha güvenilir bir unsur olan ğulâmları kullanmaya başladılar.²⁴ İran'da hüküm süren Saffariler (M.867-1163), ğulâmları devlet hizmetinde kullanan ilk hanedanlardan biridir. Saffari emirlerinden Yakub b. Leys'in 2000 kişilik bir ğulâm birliği vardı. Bunlardan seçilen bir muhafız birliği resmi törenlerde tahtın iki tarafında saf tutarak devletin ihtişamını sergiliyorlardı. Yine aynı bölgede hüküm süren Samaniler'in (M.892-999) Maverâünnehir ve Horasan'daki ordularının çekirdeğini ğulâm-muhafız kuvveti oluşturmaktaydı. Nasr b. Ahmed'in 10.000 kadar ğulâmı olduğu rivayet edilmiştir. Gazneliler Devleti'nin kurucusu Alp Tegin, Samani Emiri Ahmed b. İsmail'in ğulâmı idi. Alp Tegin'in de Sebük Tegin dahil olmak üzere 2000'den fazla ğulâmı vardı. Gazneliler çok uluslu ordularını bir ğulâm birliği etrafında oluşturmuşlardı. Bu ordunun çoğu Türk'tü, fakat bazen Hintliler de orduya alınmıştı. Mesud b. Mahmud'un zamanında ğulâmların sayısı 4000-6000 arasındaydı. Bunlar yine ğulâm kökenli Sâlâr- ı ğulâman tarafından yönetiliyordu. Ğulâmlar savaşlarda vurucu güç olarak kullanılıyorlardı. Bunlar içinden seçilenler merasimlerde de görev alıyorlardı. Karahanlı saray ve askeri teşkilatında da ğulâmlara da yer verilmişti. Karahanlı İlig Han Nasr'ın 500 kişilik okçu birliğinin tamamı, Türk ğulâmlardan oluşuyordu. Yusuf Kadır Han'ın Gazneli Mahmud'a verdiği hediyeler arasında Türk ğulâmları da bulunuyordu. Karahanlılar ve Gazneliler'de örneğini gördüğümüz ğulâmlık sisteminin bir benzer yapısı Büyük Selçuklular'da da vardı. Büyük Selçuklu Devleti'nin başarısında bu profesyonel orduyu teşkil eden ğulâmların payı büyüktür. Bunun başlıca sebebi de ğulâmların efendileri Sultana son derece sadık olmalarıydı. Hatta diğer Türk ve Türkmen grupları sadakatsizlik etseler de onlar Sultan'a bağlı kalırlardı.²⁵ Ancak genel olarak, ğulâmların çeşitli saray isyanlarında, taht değişikliklerinde ve emirlerin öldürülmesinde oynadıkları rol onların bu prestijine zarar verdi. Örneğin, Alparslan'ın oğullarından Arslan Argun görevini geç yaptığı için bir ğulâmı cezalandırmaya kalkınca onun tarafından bıçaklanarak öldürülmüştü.

X. yüzyılda İran bölgesindeki devletler içinde askeri maksatlarla istihdam edilen ğulâmların sayısı arttı. Böylece ğulâm sistemi yaygınlaştı. Ordularda ğulâm olmaması bir eksiklik ve prestij kaybı olarak görülüyordu. Meselâ Deylemli Hanedanlardan Ziyârîler ile Büveyhîler bunlardandır. Büveyhîler'den Muizzüddeve Ahmed'in ğulâmlarının çoğu Türklerden meydana geliyordu. Azerbaycan ve Doğu Kafkasya'daki İranlı Hanedanlar da ordularında ğulâmlara yer vermişlerdi. Ğulâmların ana ülkeleri, Hazar ve Rus toprakları köle kaynağı bakımından onlara çok yakındı. Onlar da bu avantajlarını iyi kullanmışlardı. Aynı şekilde, Azerbaycan'daki Şirvanşahların da ğulâmlardan oluşan muhafız birlikleri

MEMLÛK SİSTEMİ

vardı.²⁶

Büyük Selçuklularda "ğulâm-ı saray", Anadolu Selçuklularında "müfred, ğulâm, mülâzımân-ı yatak" isimleriyle adlandırılan ğulâmlık müessesesi, Memlûk sisteminin eş bir türü olduğu gibi, amaç ve görevleri bakımından Osmanlılar'daki Kapıkulu (Yeniçeri) askeriyeye de eş değerdendir.²⁷ Ğulâmların dereceleri, hizmetlerinin ölçüsü, sanatları ve liyakatlerine göre artırılıyordu. Köle alındığı zaman bir yıl yaya olarak atın yanında yürüyerek hizmet ederdi. Üzerine uzun beyaz elbise ve ayağına yalnız çorap giyerdi. Bu köleye emir verilmeden bir yıl gizli veya aşikar ata binemezdi. Bir yıllık hizmetini tamamladıktan sonra oda başı, hacible konuşur, hacib de durumu sultana bildirirdi. Bundan sonra ona, ham deriden yapılmış eğercik, sade dizginleri olan bir Türk tayı verilir, bir sene de at ve kamçıyla hizmet ederdi.²⁸

"İkinci sene kendisine, beline bağlaması için, uzun kılıçlar verilirdi. Üçüncü sene dua ve kurban emredilir, oturma vaktine kadar oturabilirdi. Dördüncü sene daha güzel eğere, süslü koşumlara ve elbiseye, ucu halkalı bir çomağa sahip olabilirdi. Beşinci sene sakilik emrederler, suculuk (yaparak) kadeh dağıtırdı. Altıncı sene, esvabçılık yapardı. Yedinci sene kendisine 15 çivili müstakil bir çadır verilirdi. Yeni alınmış üç ğulâmı onun kıtası (hayl) yaparlardı. Kendisine de vişakbaşı rütbesi verirdiler. Siyah simli keçeden bir külah ile hazine elbisesi giyerdi. Böylece her yıl makamı, giyimi, atlı maiyeti (hayl), rütbesi artırılarak Haylbaşı olurdu. Böylece liyakatleri, hünerleri, şecaatleri bütün herkes tarafından bilinirdi; elinden büyük işler gelirdi; halkı tutan ve hüdavendigarı seven biri olurdu. O vakit, 35-40 yaşına varmadıkça kendisine emirlik ve valilik rütbesi vermezler ve hiçbir işe tayin etmezlerdi".²⁹

Yetiştirilmek üzere saraya alınan ve belli bir eğitimden geçtikten sonra "saray teşkilâtında" ve "eyalet teşkilâtında" çeşitli makamları işgal eden ğulâmlar, devletin ve sultanın dayandığı başlıca kuvvetlerdi. Bu sebeple barış zamanında ve seferde ğulâmlar büyük sorumluluklar alıyorlardı. Bunun bir sonucu olarak ğulâmların fiili etkisi büyüktü. Ancak fonksiyonu ne olursa olsun daima merkezde bulunan ğulâmların asıl görevi, sultanı ve sarayı korumaktı. Küçük yaşta saraya alınan ğulâmlar takriben 4.000 kişiden oluşmaktadır. Bu 4.000 kişinin 3.000'i ordu kumandanlarının, "ğulâman-ı hassa" adı verilen 1.000'i ise bizzat Sultanın emri altındaydı. Selçuklularda bu 1.000 kişiden, yakışıklı, uzun boylu ve yiğit olan 100'ü Horasanlı, 100'ü Deylemlî olmak üzere 200 kişi seçilirdi. Bunlar hükümdarın hizmet ve muhafaza işlerini görüyorlardı. Devletin merkezinde bulunan ğulâmların asıl görevi, sultanı ve sarayı korumaktı.³⁰ Bunlara "müfred" adı verilirdi. Müfredler, 50'şer kişilik gruplar halinde sarayda yaşamakta idiler. Bu 50'şer kişilik grupların başında onlara komuta eden birer naib vardı. Ayrıca bu müfred grubunda yer alanların maaşlarına, giyimlerine ve silahlarına ayrı bir önem verilirdi. 200 kişilik müfred grubunun arasından seçilen 20 ğulâm padişahın tahtının etrafında ayakta selam vaziyetinde dururlardı. Nizamülmülk, bu yapılanların lüzumuna değinirken, bunların aynı zamanda padişahın ve devletin zenginlik ve ihtişamının bir göstergesi olduğunu söylüyor.³¹

Ayrıca bu ğulâman-ı saray grubu içinde yer alanlardan 500'ü saraydaki rehinelere muhafızlık etmekle görevli idi. Çünkü Selçuklular, savaş veya sulh yoluyla itaat altına aldıkları Arap, Kürt, Deylemlî, Rum topluluklarının lider veya idarecilerinin her birinin birer oğlunu veya kardeşini birer yıllığına sarayda ikâmet ettirirlerdi. Bir yıl sonra, yerine başkası gelir ve eldeki serbest bırakılırdı. Böylece, itaat altına alınan emir veya hükümdar Sultana karşı isyan edemezdi. Saraydaki bu rehine grubunun sayısı hiçbir

MEMLÛK SİSTEMİ

zaman 500'den az 1000'den fazla olmazdı.³²

Yaklaşık 4.000 kişiden oluşan ğulâman-ı saray dışında Selçuklu ordusunda görev yapan her kumandan ve ileri gelen devlet erkânının da rütbe ve derecelerine göre miktarı değişen, ücretli Türk ğulâmları olurdu. Meselâ, Nizamülmülk 20.000 rakamıyla ifade edilen kalabalık bir ğulâm topluluğuna sahipti. Fakat bu durum, devlet için bazen tehlikeli olabiliyordu.³³ Çünkü, efendilerine çok sadık olan bu ğulâmlar sultanı bile dinlemeyebiliyorlardı. Nitekim Sultan Melikşah, Nizamülmülk'ü görevden almak isteyince askerlerden çekinmiştir.³⁴ Çünkü Nizamülmülk askerler tarafından çok seviliyordu. Askerler tarafından bu kadar çok sevilen Nizamülmülk kendi ğulâmları tarafından daha çok sevilip sayılıyordu. Nitekim, Onun ölümünden sonra, "Nizamiyye" adıyla anılan ğulâmları devlet siyasetinde birleştirici rol oynamışlardır. Ayrıca Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından oğlu Berkıyaruk'u tahta çıkarmışlardır.³⁵ Selçuklu ordusunda sultanın ve devletin başlıca dayanak noktası olan ğulâmlar, "Divan-ı arz" tarafından tutulan defterlere kayıtlı olup üç ayda bir "bistgâni" adı verilen maaş alırlardı. Bu maaş dışında culûs bahşişleri ile savaşlarda elde edilen ganimetlerden de pay alırlardı.³⁶

Devletin çökmeye başladığı dönemlerde, bazı ğulâm kumandanları, genç şehzadelere atabeg ve naip tayin edildiler. Bunlar bir hükümdarın sahip olduğu otorite ve yaptırım gücünü kullanmaya başladılar. Daha sonra, Selçuklu topraklarının çeşitli bölgelerinde kendi hanedanlarını kurdular. İldenizliler Azerbaycan'da, Zengîler Suriye ve el-Cezire'de, Ahlatşahlar Van bölgesinde hükmetmeye başladılar. Öte taraftan Harezmsahlar da ğulâm kullanıyorlardı. Moğollarda ğulâmlık müessesesine rastlanmamaktadır. Ancak XV. yüzyılda Doğu Anadolu'da ve İran'ın batı kısımlarında hüküm süren Türkmen Akkoyunlu Devleti'nde de ğulâmlık kurumunun varolduğu görülmektedir.

3. Zengiler ve Eyyûbiler Devrinde Memlûkler

Diğer atabegliklerde olduğu gibi Musul Atabegliği'nde de devlet teşkilatı Selçuklu devlet teşkilatının küçük bir örneğiydi. İdari teşkilat ise askeri bir yapı arz etmekteydi. Ordu içinde bulunan ğulâmlar, atabegin bir tür muhafız birliği gibiydi. Daha ziyade saray içi hizmetlerde kullanılan bu ğulâmlar aynı zamanda onun yakın korumasını da sağlıyorlardı. Selahaddin hayattayken ve ölümünden sonra (1193) Mısır ve Suriye'de istihdam edilen Memlûklerin sayısı oldukça artmıştı. Bu devirde Memlûkler, emîrlerin birliklerinin çekirdeğini oluşturmaktaydılar. İşte bu karışık durumda emîrlerden her birisi kendi beyliğini korumak, uzağındaki ve yakınındaki diğer bir emîrin toprağı üzerindeki emellerini tahakkuk ettirebilmek için yeni askeri birlikler teşkil etmek zorunda kaldılar. Hasımları karşısında kendilerini güçlü kılabacak bir unsur olarak Memlûkleri istihdam etmeye başladılar. Çok sayıda köle satın alarak onları askeri amaçları için, özel bir şekilde yetiştirmeye başladılar. Memlûklerin devlet içindeki nüfuzu artarak devam etti. XII. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Doğıdaki muhtelif İslâm devletleri ve beyliklerindeki Memlûklerin sayısı ve nüfuzu olağanüstü bir şekilde arttı.³⁷ Kısa bir müddet sonra Türk Memlûkler bölgede siyasi ve askeri olaylarda belirleyici bir güç oldular. Nitekim 1198 yılı sonlarında Mısır hâkimi el-Melik el-Aziz Osman vefat edip, Selahaddin'in kardeşi el-Adil Mısır'a sultan olunca, el-Esediye ve el-Salihiyye Memlûkleri el-Adil'in kendilerine zarar vereceğinden korkarak hemen duruma müdahale etmişler ve Havran'daki el-Melik el-Efdal'i Mısır'a davet ederek onu Sultan yapmışlardır (1199).³⁸

Daha sonraki yıllarda da Eyyûbi Sultanları ve melikleri, hakimiyetlerini sağlamlaştırmak ve düşmanlarına karşı koyabilmek maksadıyla Kıpçak ülkesinden ve Maverâünnehr'den

MEMLÛK SİSTEMİ

çok sayıda Memlûk getirterek bunları mükemmel birer asker olarak yetiştirmişlerdir. Bu Türk Memlûkler, Eyyûbi efendileri güçlü olduğu müddetçe onların elinde güçlü bir silah olmuşlardır. Bu Memlûk gurupları sayesinde, Selahaddin'in haleflerinden el-Adil ve el-Kâmil Haçlılar'a ve rakipleri olan Müslüman hakimlere karşı askeri üstünlüklerini koruyabilmişlerdir. Çok geçmeden bu Türk Memlûkler, Eyyûbi meliklerinin saltanatlarını korumak için alternatifi olmayan, vazgeçilmez bir güç haline geldiler. Bu durumun farkına varan Türk Memlûkler da siyasi nüfuzlarını daha fazla artırdılar.³⁹

Eyyûbiler Devleti ile Memlûk Devleti'ndeki askeri kurumlar arasındaki benzerlik ve farklılıklar, halen bir tartışma konusudur. Bir bütün olarak Mısır tarihi konusunda önemli çalışmalar yapmış olan David Ayalon'a göre Memlûk Sultanları halefleri olan Eyyûbilerin geleneklerini kesintisiz devam ettirmişlerdir. Ramazan Şeşen de aynı görüşte olup Zengiler-Eyyûbiler-Memlûkler arasında zincirleme bir bağ kurmaktadır. Ona göre "Eyyûbiler Devleti, Zengiler Devleti'nin, Memlûkler Devleti de Eyyûbiler Devleti'nin bir uzantısından başka bir şey değildir. Teşkilatları ve dayandıkları unsurlar aynı olan bu devletleri birbirinden ayıran sadece başlarındaki hanedanlardır. Bu devletlerin idaresinde ve askeri teşkilatında daima Türk unsur ağır basmıştır. Buradaki önemli bir kanıt Zengiler, Eyyûbiler ve Memlûkler tarafından kullanılan aynı bayraktır. Bu ortak kullanılan bayrakta sarı zemin üzerinde bir kartal arması bulunuyordu.⁴⁰ Hatta Zengiler vasıtasıyla Selçukluların da bu zincire dahil olduğu görülmektedir.

II. Memlûk Devleti'nde Memlûk Sisteminin İşleyişi

1. Memlûklerin Ana Vatanları

Müslüman ülkelerde köle asker olarak hizmet eden, çok sayıdaki Memlûkün milliyetleri hakkında bir liste yapmak zor değildir. Herhangi bir şekilde Memlûk ordusunda temsil edilmeyen Avrupa ülkesi pek nadirdir. Fakat böylesi bir listeyi bir araya getirmek çok aldatıcı olacaktır. Çünkü ana gövdeyi oluşturan Türk menşelilerdir. Sayısal bakımdan Türk Memlûkler diğer milletlerden bu sınıfa dahil olanlarla kıyas edilemeyecek derecede çoğunluktadırlar.

Memlûklerin büyük çoğunluğu Asya steplerinden yaklaşık bin yıl kadar uzun bir dönem boyunca Orta Doğu'ya getirildi. Bu bölge, İslam dünyasının kuzeydoğu ve kuzeyinde bulunan geniş bir bölgeydi. Kısacası, bu bölge Orta Asya'dan Balkanlara kadar uzanmaktaydı. Memlûk ediniminin ağırlık merkezi, bu coğrafi bölgenin sınırları içinde nesiller boyunca yer değiştirdi. Genel bir ifadeyle, merkez derece derece batıya doğru kaydı. Abbasiler ile Abbasi Halifeliği'nden bağımsız olan doğudaki İslam Devletleri, çoğunlukla Orta Asya'dan ve kendilerine komşu bölgelerden Memlûk ihtiyaçlarını sağladılar. Maverâünnehir, Horasan ve Semerkant Memlûk kaynağı bakımından, önemli geçiş bölgeleriydi.⁴¹ Bununla birlikte Moğollar devrinden itibaren Orta Asya'dan Memlûk akışında, zaman zaman çok azalmalar görüldü. Memlûk Devleti ise, XIV. yüzyıl sonlarına kadar Memlûk ihtiyacını, Güney Rusya ve Orta Asya steplerinden sağladı. Memlûkleri oluşturan ana insan kaynağını, ara sıra kesilmeler olmasına rağmen, sürekli olarak step göçebeleri ve dağda yaşayanlar teşkil etti. Bu bağlamda, dağlık bölgelerde oturanların çoğu aynı zamanda kabile üyeleridir. Örneğin, Çerkezler bu kategoriye dahildir.

Memlûk Devleti, XIV. yüzyıl sonlarından 1517'ye kadar geçen dönemde Kafkas bölgesi ve civarından bu insan gücünü sağlamaya devam etti. Kafkaslar bölgesi, Memlûk

MEMLÛK SİSTEMİ

sistemine sağladığı insan kaynağı bakımından önemini bundan sonra da korudu. Kafkaslar, Memlûk beylerinin 1811 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından ortadan kaldırılarak Memlûk sistemine son verilmesine kadar, Mısır için en önemli Memlûk kaynağı oldu.

2. Memlûklerin Temin Edilme Yolları

Ortaçağda Müslüman ülkeler, özellikle orduları için gerekli olan Memlûkleri başlıca üç yoldan temin ediyorlardı. Meydan muharebeleri ve kuşatmalar sırasında alınan esirler, uluslararası köle ticareti ve kölelerin çocukları. Memlûk Devleti, kendisine gerekli olan Memlûkleri genellikle köle ticareti yoluyla elde etmiştir. Memlûk sisteminin genel bir tercihi olarak asker olarak yetiştirilecek aday kölenin güçlü, çevik ve uzun boylu gibi özellikler taşımasının yanında putperest inanca sahip olması yani step kültüründen gelmesi gerekiyordu. Çünkü, Memlûk sistemi başarısını sadece askeri kabiliyetlere bağlamıyor, ideolojik açıdan da bu kabiliyetlerin beslenmesini gerekli görüyordu. Bu yüzden saf dini inancın aşılması ve cesaret, gazilik, şehitlik, cihat ve benzeri ulu değerler uğruna savaşmak için en ideal Memlûk kaynağı yakın Hıristiyan kültür yerine uzak putperest kültüre sahip genç, hatta çocuk yaştaki kişilerdi. Bu bakımdan Memlûk sistemi yaşadığı dönem süresince Memlûk kaynağını büyük çoğunlukla Orta Asya'dan özellikle Kafkaslardan sağlamıştır.

Bununla birlikte az sayıda da olsa Avrupa ve Kuzey Afrika'dan hemen her millet ve dinden Memlûk sistemi içine girenler vardır. Kafkaslardan Memlûk Devleti'ne köle gönderilme işlemi, çoğunlukla kara yoluyla yapılıyordu. Bununla birlikte, deniz yolu da köle ticareti için kullanılıyordu. Deniz yolundan yapılan köle ticareti, daha çok Avrupalı köle tüccarları tarafından kontrol ediliyordu. Avrupalı köle tüccarları içinde, Yahudiler her türlü ticarete olduğu gibi köle ticaretinde de etkindiler. Akdeniz'in kuzeyinde ve batısında yer alan kentlerin idarecileri ile köle tüccarları ve korsanlar arasında, bir tür gizli ilişki vardı.⁴² Genellikle, belli bir süre için yapılan özel anlaşmalarla, başka şekilde bir düzenleme olmadıkça, Hıristiyan ve Müslüman devletler arasındaki durum, savaş haliydi. Bu durumda denizde ve düşman bölgesinde esir yakalamak meşru kabul ediliyordu. İdareciler, kendi bölgelerindeki limanlarda korsan gemilerine, ganimet olarak ele geçirilmiş esirlerin satılabileceğine dair kolaylıklar sağlardı. Bunun karşılığı olarak komisyon ve vergi alırlardı. Fakat ticaret gemileri de seyir halindeyken korsan gemileri gibi görülebilirdi. Yerel idari ve askeri yetkililer ilk önce bu gemilerin kime veya hangi ülkeye ait olduğunu tespit ederlerdi. Eğer bu gemiler, barış halinde olmadıkları bir kişi ya da ülkeye ait ise, hemen saldırıya geçebilir ve elde ettikleri esir ve ganimetleri resmen pazara götürüp satabilirlerdi.

Herhangi bir şekilde Memlûk sistemi içerisine giren bir Memlûk bağlı olduğu efendisi tarafından bir vali veya sultana hediye olarak da gönderiliyordu. Bu uygulama da oldukça yaygındı. Alt kademede bulunan emîr ve komutanlar üstlerine veya sultanlarına bağlılıklarını göstermek amacıyla, kendi Memlûkleri içerisinden en seçkinlerini hediye ediyorlardı. Bu uygulama zamanla bir tür yıllık vergi halini de aldı. Bu durum Ortaçağ İslam devletleri arasında yaygın bir şekilde uygulandı. Valiler ve sultanlar bazı zamanlarda halifeye hediye olarak Memlûk (ğulâm) gönderiyorlardı. Aynı şekilde, emirler ve valiler sultanlarına hediye ve vergi mahiyetinde köleler gönderiyorlardı.⁴³ Örneğin, Tolunoğulları Devletini (868-884) kuran Ahmed b. Tolun'un babası Samanoğulları'ndan Buhara ve Horasan âmili Nuh b. Esed'in Memlûkü idi. 815-816 yılında, Nuh b. Esed her yıl Bağdat'a gönderdiği para, zahire, eşya ve köleler arasında Ahmed b. Tolun'un

MEMLÛK SİSTEMİ

babasını zamanın Halifesi el-Me'mun'a (öl. 833) göndermişti.

Öte yandan, bazı bölgelerde yaşayan aileler çocuklarını gönüllü olarak köle tüccarlarına satmaktaydılar. Hatta bazı babalar, yüksek kazanç sağlamak amacıyla köle tacirlerine oğullarını satmak için çaba harcıyorlardı ve bu alışveriş, sıkı pazarlıklara sahne oluyordu.⁴⁴ Elbette bu gönüllü satışlarda, fakirlik ve yoksulluk en önemli faktördü. Çocuğunu Memlûk adayı olarak satan baba açısından olay iki açıdan rasyonel idi; ilk olarak kendisi diğer aile fertleri için bir gelir elde ediyordu, ikinci olarak da satmak zorunda kaldığı oğlu, Memlûk sistemine girme başarısı gösterirse, sultanlığa kadar uzanacak bir kariyere ulaşma şansına sahip oluyordu.

3. Memlûk Adayı Kölelerin Ticareti ve Köle Ticareti Yolları

Orta Doğu'da hüküm süren İslam devletleri, Memlûk sisteminin var olduğu devirler boyunca Memlûk ihtiyaçlarının büyük bir kısmını satın alma yoluyla karşılamışlardır. Memlûk sisteminin ideal şeklini aldığı devlet, Memlûk Devleti'dir (1250-1517). Bir Memlûkün köle taciri tarafından Memlûk Devleti'ne getirilişi, bir efendiye satılması, askeri okuldaki eğitimi hakkında çok detaylı bilgilere sahip değiliz. Azat edilişi ve daha sonraki kariyeri hakkında daha çok bilgilere sahibiz. Ancak tüm bu sürecin sistematik ve disiplinli bir şekilde işlediğini biliyoruz.

Orta Asya ve Orta Asya'nın kuzeyinden gelen köle ticaretinin kafile yolları Ortaçağda bilinen en önemli ticaret yollarıydı. Tarihçilere göre, Maveraünnehir bölgesindeki her türlü etnik grup köle ticaretinin ana kaynağı oldu. Bu bölgede, köle ticareti en önemli meslek haline geldi.⁴⁵

Memlûk adayı olarak toplanan köleler, Memlûk Devleti'ne gelmeden önce, köle ticareti için ara merkez olan şehirlerde köle tüccarlarına satılıyorlardı. Memlûk Devleti adına köle satın alacak görevliler ve tüccarlar bu ara merkezlerden de köle temin ediyorlardı. Buralarda toplanan köleler alıcıların dikkat ettiği bazı hususlarda özel bir eğitime de tabi tutuluyorlardı. Sivas, Semerkant ve Horasan böyle merkezlerdendi. Sivas'ta toplanan köleler, İslam terbiyesine göre büyütülüp yetiştirilerek, İslam aleminin bütün bölgelerine gönderiliyorlardı. Semerkant şehri de, bu şekilde köle ticaretiyle meşhur olmuştu. Bu şehirlerin sakinleri köle yetiştiriciliğini bir meslek edinerek geçimlerini bu şekilde sağlar hale gelmişlerdir. Horasan da köle ticaretinin resmen yapıldığı bir merkez idi. Horasan'daki idareciler, erkek ve kadın köle tüccarlarının Ceyhun kıyısındaki gümrükten vergi ödeyerek geçmelerine izin verirdi. Her Türk kadın köle için 20 ila 30 dirhem ve her erkek köle için 70 ila 100 dirhem vergi alırlardı.⁴⁶ Nişabur ve Merv şehirleri de aynı işleve sahipti. Bu şehirlerde, bir Türk çulam ve cariyesi 3000 dinara alınıp satılabiliyordu. Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasındaki Bab el-Ebvab, Azerbaycan'ın başkenti, Kuzey ülkelerinden gelen köle tüccarlarının ana merkeziydi.⁴⁷

Slav kölelere gelince, onların İslam dünyasına sevk edilme işlemleri, Almanya'nın doğusundan İtalya'ya, Fransa'ya ve Müslüman İspanya'ya kadar uzanan yollardan yapılırdı. Bu ticaretle uğraşan Yahudiler, Doğu Saksonya'da büyük Yahudi kolonilerinin bulunduğu bir bölgeye yerleşmişlerdi. Her köle başına vergi veren Yahudi tüccarlar, buna rağmen büyük karlar elde ediyorlardı. Bu yolla alınan vergiler o kadar büyüktü ki, bu ticaret gelişti ve mevcut yollara başka yollar eklendi: Doğu Avrupa'dan Çekoslovakya, Polonya, Rusya ve İstanbul'a kadar uzanan bölgeler yeni köle ticaret yollarıydı. Prag kenti, X. asırda Bizans'a ve İslam beldelerine götürülen kölelerin toplandığı bir köle

MEMLÛK SİSTEMİ

sevkiyat merkezi oldu. Öte yandan, Avrupalı köle tüccarları İslam dünyası için topladıkları kölelerin bir kısmını Fransa'nın güneyinden Mısır ye Kızıldeniz yoluyla Hindistan'a götürüyorlardı. Yine bir kısım Yahudi tüccar Güney İspanya'dan geçerek Mısır'a, Şam'a ve Irak'a, köleler getirip satıyorlardı. Aynı şekilde, Basra Körfezi'ni geçerek Hindistan'a da köle sevkiyatı yapıyorlardı.⁴⁸

Memlûklerin satın alınması ve bunların güvenli bir şekilde Mısır'a getirilmesinde köle tacirinin çok önemli rolleri vardı. Köle ticareti yapanlar, Memlûkün ana vatanı ile Memlûk Devleti'ni birleştiren zincirin bir halkasını oluşturuyorlardı. Köle taciri, Memlûkün ilk satın alanı olduğu için ilk efendisi de o oluyordu. Köle tacirinin en meşhur lakabı "Hoca" idi.⁴⁹ Bu lakap daha çok yabancı köle tüccarları için kullanılıyordu. Sultan adına köle ticareti yapan kişiye "tacir el-memalik" adı verilirdi.⁵⁰ Tacir el- memalik, Memlûk almak için seyahate çıkmayan ancak, ticareti kontrol etmekle görevlendirilmiş bir devlet memuruydu. Tacir el-memalik bu görevini bir Memlûk emîrine emanet ederdi. Çoğunlukla bu emîr bir "onlar emîri" idi. Ancak daha yüksek rütbeli emîrler de bu göreve getirilebilirdi. Tacir el- memalikin adı, bazen de "muallimiyat el-dellalin" olarak da geçiyor.⁵¹ Memlûk Devleti askeri ve idari alanda ihtiyacı olan insan kaynağını, Memlûk sistemini iyi çalıştırarak sağlıyordu. Bu sebepten dolayı öncelikle köle ticaretini cazip kılabacak önlemler de almıştı. Köle tacirleri, basit tacirlerin tabi oldukları çeşitli vergilerden de muaf tutuluyorlardı.⁵² Köle taciri, Orta Asya'dan aldığı köleleri doğrudan olarak Mısır'a getirmezdi. Toplanan köleler, İslam âlemine arz için ilk önce, büyük şehirlerde yapılan köle çarşılarına getiriliyorlardı. Bu çarşıların en meşhuru "Dâr el-Bereke ve Bereket el-Rakik" adıyla bilenen Fustat'taki ve Bağdat'taki "Dâr el-Rakik" adlı çarşılarıdır. Bağdat'taki bu çarşı el-Emin ile el- Me'mun arasındaki mücadelesinde tahrip edilmişti. Şam'da da bir köle çarşısı vardı. Samarra'daki köle çarşısı kare şeklinde inşa edilmiş olup, köleler için yapılan odaları ve hücreleriyle ün kazanmış büyük bir yapıdır.

Anadolu'da kurulan "Yabanlu Pazarı" milletlerarası bir fuar niteliği taşımasının yanında köle satışlarının da yapıldığı meşhur bir yerdi. Türkmenler tarafından savaş ve akınlarda elde edilen kadın ve erkek esirler, Suriye, Mısır, İran ve Irak'tan gelen alıcı ve köle tüccarlarına Sivas'ta ve Yabanlu Pazarı'nda satılıyordu. Bu fuar alanı Kayseri, Sivas ve Malatya arasındaydı.⁵³ Bu köleler oraya Karadeniz'in kuzeydoğusu ve doğusundan getiriliyorlardı. Köle çarşılarında yapılan köle ticareti satılan kölelerin gururunu rencide ettiği için, bu ticareti yapan tüccarlar daha başka yerlerde de bu ticareti yaptılar. Köle çarşılarında veya daha başka yerlerde yapılan köle ticareti büyük karlar sağlıyordu. Ayrıca, Haçlıların elinde bulunan esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılmasında aracılık yapan ve bu şekilde komisyon alan köle tüccarları da vardı.⁵⁴

Çerkezler Devrinde Sivas'la birlikte yeni bir köle çarşısının daha var olduğunu kaynaklar belirtiyor. Deniz yoluyla İskenderiye'ye getirilen köleler burada kurulan köle çarşısında satılıyordu.⁵⁵ Kahire'de, her zaman en az bir köle çarşısı bulunmaktaydı. Köle taciri tarafından Memlûk Devleti'ne getirilen köleler önce köle satışları için düzenlenen çarşılarla sevk edilirdi.

Sultanlar da kendileri için buradan köle satın alırlardı. Memlûk Sultanı için satın alınan kölelerin bedeli devlet hazinesi yani, beytülmal tarafından ödenirdi. Bir sultan öldüğü veya makamından alındığı zaman, daha askeri okuldaki eğitimlerini tamamlamamış ve bu yüzden, sultanın kendisi tarafından azat edilmemiş Memlûklere küttâbiye veya kitâbiye adı verilirdi.⁵⁶ Küttabiyeler tekrar beytülmale gönderilir ve yeni sultan onları tekrar satın alırdı. Bu formalite bir gelenek halini almıştı.⁵⁷ Yeni sultan, kendisinden

MEMLÛK SİSTEMİ

önceki sultanın küttabiyelerini, kadınların hazır bulunduğu bir ortamda satın alırdı.⁵⁸ Eski sultanın küttabiyelerinin satışı için bir vasi görevlendirilirdi. Bu yeni alışverişten elde edilen meblağın bir kısmı eski sultanın mirasçılarına, ailesine ve akrabalarına verilirdi. Bir kısmı da beytümale verilirdi.⁵⁹ Sultan Kayıtbay, Sultan Hoşkadem ölünce, onun küttabiyelerini satın almıştı. Bu satıştan sonra, bazıları Hoşkadem'in oğullarına Sultan Kayıtbay'ın az ödeme yaptığını iddia etmişti.⁶⁰ Bu ödemenin ne kadarının beytümale, ne kadarının eski sultanın ailesine yapıldığı, bu konuda hukuki bir düzenleme var mı, yok mu? Buna benzer sorular henüz net olarak cevaplandırılmamıştır. Ancak David Ayalon'un tespitine göre, Sultan el-Nâsır Muhammed b. Kalavun devrine ait bir olay bu konuyu aydınlatacak bir ipucu vermektedir. el-Nâsır Muhammed b. Kalavun, el-Muzaffer Baybars'ı öldürdükten ve iktidarı yeniden ele geçirdikten sonra, kadılar eski sultan Baybars'ın bütün Memlûklerinin ve vakfa dönüştürülmüş bütün mal varlığının beytümale ait olduğunu ilan ettiler. Bu kararda yeni Sultanın bir etkisi görülmektedir. Ancak karar, delillere dayanıyordu. Sultan el-Nâsır Muhammed b. Kalavun, Kerek valisi olan Cemaleddin Akkuş el-Eşrefi'yi ve Kerimeddin Ekrem'i, el-Muzaffer Baybars'ın mirasını satmakla, elde edilen meblağın yarısını beytümale, yarısını da Baybars'ın varisi olan tek kızına vermekle görevlendirdi.⁶¹ Ancak bu örneğe bakarak, eski sultanın mirasının, beytümale ve mirasçılar arasında eşit olarak dağıtıldığı sonucunu çıkarmak doğru değildir. Ancak, bu olayda görüldüğü gibi, ölen sultana ait mirasın paylaşma işlemi, bir hukuksal süreçten geçmektedir.

4. Memlûk Adayı Kölelere Ödenen Bedeller

Memlûk olarak yetiştirilmek üzere alınan köleler için bazen yüksek bedeller ödenirdi. Meziyetli, yakışıklı, uzun boylu vb. özelliklere sahip bir Memlûk edinmek önemli bir ayrıcalıktı. Bu yüzden gerek köle çarşılarında, gerekse kölelerin toplanması esnasında bu niteliklere dikkat edilirdi. Bu durum da kaçınılmaz olarak fiyatlara yansırı.

Memlûkler en azından iki kere seçilip elenirlerdi. İlki, kendi ülkesinde, ikincisi de köle pazarında, satın alan tarafından bu seçim yapılırdı. Tabii ki, bundan başka askeri okulda yapılan birçok elemeler vardı. Bu durum büyük ölçüde en iyilerin seçilme şansını arttırdı. Ünlü tarihçi İbn Haldun, Memlûklerin nasıl seçildiğini çok veciz bir şekilde ifade eder: "Onlar tutsaklar içinden en iyilerini seçerler; altın gibi oğlanları inci gibi kızları".⁶²

Memlûkler için ödenen bedeller hakkında çeşitli bilgiler Memlûk kaynaklarında yer almaktadır. Aldığı eğitim ve başarıları sayesinde kariyer yapan ve yüksek mevkilere gelen, hatta sultan olan Memlûkler için ödenen fiyatlar genellikle kaynaklar tarafından bildirilir. Fakat bildirilen rakamların doğruluğu hakkında kuşku vardır. Belirtilen rakamlar genellikle abartılıdır. Bunun sebebi, yüksek mevkilere gelen Memlûklerin küçüklüklerinden beri seçkin kişiler olduklarını gösterme gayretidir. Ayrıca satışlar her zaman teker teker olmuyordu. Köle taciri, bazen bir Memlûk grubunu toptan satıyordu. Bu durumda bir Memlûke ödenen bedel kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü alıcı, ödediği toplam ücretin önemli bir kısmını, bu gruptaki bir Memlûk için gözden çıkarmış olabilir. Diğer Memlûkler onun ihtiyacı olmasa da bir Memlûk için bile o grubu satın almış olabilir. Çünkü, güçlü, yakışıklı ve kabiliyetli bir Memlûke sahip olmak sultan emirve diğer alıcılar için bir üstünlük işaretiydi.

Bazı durumlarda, bir Memlûk için ödenen fiyat o Memlûkün bir lakabı olabiliyordu. Memlûk kaynakları Sultan Kalavun'un taşıdığı el-Elfi lakabının bin dinara satın alınması sebebiyle olduğunu belirtir.⁶³ Memlûkler arasında el-Elfi, Hamse-mie, Sitte-mie,

MEMLÛK SİSTEMİ

İsney'Aşar lakabı taşıyanlar bulunmaktaydı. Ancak bunların gerçekten satış fiyatları olup da onların lakaplarına öylece yansıyor yansımadığını bilmiyoruz. David Ayalon'nun Memlûklerin fiyatlarına ilişkin tespit ettiği bazı bilgiler şöyledir: "Sultan Baybars'ın fiyatı yalnız 40 dinardı. Çünkü gözünde bir leke vardı. Bu dönemde bir başka Memlûk 750 veya 1000 dirheme satılmıştı, bu da o devirde yaklaşık 37 veya 40 dinar karşılığı idi. Sultan Tatar, Yaşbeg el-Suduni'yi 100 dinara satın almıştı. Sultan Müeyyed Şeyh, Trablus valisi olduğu sıralarda Yaşbeg el-Müşidd için 2000 dinar ödemişti. Sultan Tatar, M.1398 senesinde 12000 dirheme satın alınmıştı, bu da 30-35 dinarın karşılığı idi. Müeyyed Şeyh küçük bir Memlûk için 2000 dirhem öderdi".⁶⁴

Memlûk Devleti içindeki Memlûkler, ilk satışlarının yasal olmadığı anlaşıldığında, yeniden satılırlardı. Bu durumda emirlik makamını elde etmelerinin yanında görevlerindeki başarıları sebebiyle gözde olan Memlûkler için daha fazla para ödenirdi. Böyle yeniden satışlar için de kaynaklarda bilgiler vardır.⁶⁵ Ama bu satışlar için verilen fiyatlar, genç, tanınmamış ve ilk defa satılan bir Memlûke biçilen değer hakkında bir fikir veremez. Memlûk Sultanları içinde en fazla Memlûk satın alan kişi Sultan Kalavun'dur. Makrizi'nin verdiği bilgilere göre, Kalavun Memlûkler için o kadar yüksek fiyatlar veriyordu ki bu rakam kişi başına 100 bin dirheme kadar varıyordu. Bazı babalar bu parayı elde edebilmek için köle tacirlerine oğullarını satmak için çaba harcıyorlardı.⁶⁶ Sultan Kalavun zamanında köle tacirleri bir Memlûke 20 bin, 30 bin veya 40 bin dirhem ödeyip satın alırlardı. Halbuki sultan kişi başına 100 bin dirhem yani, 5 bin dinar bile ödeyebilirdi.⁶⁷ M. 1435-6 yılında, Kayıtbay'ın da içinde bulunduğu büyük bir Memlûk grubu topluca satılmıştı. Bu satışta, Kayıtbay ve arkadaşları için kişi başına 50 bin dinar ödendi.⁶⁸ M. 1466-7 yılında birkaç ay kölelerin ülkeye girişi sultan tarafından yasaklanmıştı. Bu yasak kalkınca, gelen sultan kişi başına 100 dinar ödemişti. İbn Tağri Birdi, sultanın fazla fiyata Memlûk aldığını belirterek onu eleştirmektedir.⁶⁹ M. 1468-9 yılında Sultan Kayıtbay, kendisinden önceki sultanın küttabiyeleri için kişi başına 10 bin dirhem (25-30 dinar) ödemişti. Sultan Kayıtbay'ın ödediği bu fiyat ise yine aynı tarihçi tarafından düşük olarak kabul edilmektedir. Bu bilgiler ışığında, M. XV. yüzyılda bir Memlûk aday köle için ortalama 50 ila 70 dinar arasında bir bedel ödendiği sonucuna varabiliriz.

5. Memlûkler ve Efendileri

Bir Memlûkün kariyer hayatındaki en önemli kişi onu en son satın alan kişidir. Azat edilen bir Memlûke "atik" denirdi. Onu en son satın alan ve azat eden kişi için "mü'tik", "üstad (çoğulu üstâdin), "mevlâ" ve "seyyid" isimlerinden biri kullanılmaktaydı.⁷⁰ Memlûk yalnız bu isimlerle anılan son efendisine karşı çok büyük sadakat gösterirdi. Onun ölümüne kadar saygısını ve itaatini devam ettirirdi. Önceki efendilerine karşı da saygı göstermede bir kusur etmezdi. Ancak mutlak itaati son efendisineydi. Çünkü bir efendi için en önemli şey, kayıtsız şartsız itaat eden bir Memlûke sahip olmaktı. Bu bakımdan, o dönemde azat eden efendinin adını bilmek tarihçiler açısından çok önemseniyordu. Azat olan bir Memlûk için onun mü'tiki bir nevi babası gibiydi. Mü'tikine karşı saygısızlık yapmak büyük bir ayıp olarak kabul edilmekteydi.

Sultan I. Baybars üstadına büyük saygı gösteriyordu. Baybars kendisi Sultan olduktan sonra onun bir emiri durumunda olan üstadı Aytekin'e kendisini yetiştirdiği için saygı gösterirdi. Bunun diğer Memlûklere de örnek olmasını isterdi.⁷¹ Bir Memlûk azat edildikten sonra yeni bir efendinin hizmetine girebilirdi. Bu durumdaki efendiye "mahdum" adı verilirdi. Memlûkü ise "müstahdem" adını alırdı.⁷² Bu durumda, mahdum

MEMLÛK SİSTEMİ

ile müstahdemi arasındaki ilişkiler mutik ile atiki arasındakine benzer özellikte değildi. Müstahdem kendisini efendisinin atikleri arasında bir sığıntı gibi görüyordu. Aynı şekilde mahdum da kendisine asıl saygıyı atiklerinden bekliyordu. Bu durum bir tür üveylik olgusuna meydan vermektedir.

İbn Hassul'un Risalesinde (ö. M.1058) ise bunun dışında bilgiler vardır. Türkler İslam toplumlarına harp ve satış yoluyla gelmişlerdir. Onlardan hiçbirisi şu eşitlik şartları sağlanmadan konularına razı olmazlardı. Yemede, içmede, giyinmede ve ata binmede efendileriyle eşit olacaklar. Kendileriyle eşit (rütbede) olan kimseye hizmet etmezlerdi. İşte Türk köleler bu ve benzeri şekildeki mutabakatla istihdam edilirdi. Türk Memlûkler komutanlarına çok bağlıydılar. Toplu halde emir ve yasaklara uyarlardı. Kınanacak işlerde kullanılmaya razı olmazlardı.⁷³

6. Memlûklerin Türkçe İsimler Kullanmaları

Memlûklerin Arap kökenli olmayan Türk isimlerini kullanmaları çok önemlidir. Çünkü bu isimler onları toplumun geri kalanından ayırmakta ve kendi özgün kimliklerinin korunmasını sağlamaktadır. Bu durum, Memlûklerin Osmanlıların yönetimi altında geçirdikleri değişim sırasında kanıtlandı. Osmanlıların yönetimi altında, Memlûkler daha önce kullandıkları, Türkçe isimlerini terk etmek zorunda kaldılar. Onların yerine, bu değişimin hızlanmasında reddedilemeyecek payı olan Arap- Müslüman isimlerini kullanmaya başladılar.⁷⁴ Memlûkler Osmanlı Yönetim Sistemi içerisinde, yer almak için Arap-Müslüman isimlerini kullanmayı tercih ettiler. İsimlerini aynılaştırarak kendilerini, Osmanlı yönetim sisteminden dışlamamaya çalıştılar.

Memlûk Devleti'ndeki Memlûklerin isimlerine gelince, bu isimlerin ezici bir çoğunluğu Türkçeydi. Memlûklerin irksal olarak Türk kökenli olup olmamasının bir önemi yoktu. Bu durum, özellikle bireysel olarak Memlûklerin Türk mü yoksa başka ırklara mı ait oldukları sorusunun yanıtlanmasını tam anlamıyla zorlaştırmıştır. Memlûklerin çağdaşı tarihçiler de bu bireylerin ana ülkeleri hakkında çok seyrek bilgi vermişlerdir.⁷⁵ Fakat bu durum hadımlar için yazılanlarda tam tersidir. Hem Sultanlığın yerel yerleşimcileri hem de komşu ülkelerdeki Müslümanlar, belli nedenlerle, Memlûk aristokrasisinin içine girebilmek için hileli yollara başvurmuşlardır. Bu tür bir insan için atılacak ilk adım, gerçek kimliğini gizlemek amacıyla Arap-Müslüman kökenli ismini Türkçe bir isimle değiştirmektir. Başarıya ulaşma şansı, bazen o kişinin köle tüccarının kendisiyle işbirliği yapmasını sağlama yeteneğine bağlıdır.⁷⁶

Türk Memlûklerin ana vatanlarındaki orijinal isimleri kullandıkları varsayımını geçersiz kılan herhangi bir kanıt yoktur. Diğer ırkların Memlûkleri kesinlikle isimlerini değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bu isim değişimi, genellikle kölenin tüccar tarafından efendisine satılırken yapılmış olmalıdır. Efendi, kendisi de Memlûküne isim verebilirdi. Memlûk kaynaklarında geçen Türk ismi çoğu zaman Memlûk anlamına gelmektedir. Kıpçak Türklerinin olduğu kadar diğer Türk- Moğol-Tatar kökene sahip olanların da Memlûk toplumu içindeki zayıflama süreciyle birlikte, Memlûklerin çok büyük bir çoğunluğu isimlerini Memlûk isimlerine -bunlar genellikle Türk isimleri- çevirmek zorunda kaldı. Bu durum, özellikle M. XIV. yüzyıldan Memlûk Sultanlığı'nın sonuna kadar iktidarda kalan, Çerkezler için de geçerlidir. Bütün klanlaşmalarına ve kibirlerine, diğer ırkları aşağı görmelerine ve Kıpçak Türklerinden nefret edip zulüm yapmalarına rağmen, Çerkezler birçok durumda olduğu gibi, Bahrileri taklit ettiler. Bahriler gibi Çerkezler de kendi isimlerini değiştirip, yerine Türk isimleri almayı tercih ettiler. Kaynaklarda, da Çerkezlerin

orijinal ÷lkelerinde taşıdıkları isimlere rastlanmamaktadır.⁷⁷

Memlûk Devleti'nin Çerkezler devrinde, Memlûk toplumunun erken dönemlerinde gör÷lmeyen bazı değışiklikler olmasına rağmen Bahriiler döneminin uygulamaları devam etmiştir. Çerkezler devrinde, Memlûklerin ezici çoğunluğu Türk değildi. Çerkezlere ek olarak, Türk olmayan Rum, Ermeni, Frank ve diğeri milletlerden unsurlar da vardır.⁷⁸ Bunların da birçokları Türkçe isimler taşıdı. Memlûk sistemi içinde bulunan her Memlûk gibi onların da konuştukları dil Türkçeydi. Memlûkler genel olarak Türk veya Etrâk diye çağrılırlardı. Daha da önemlisi Memlûk Devleti'nin bir diğeri ismi de Devlet el-Türk veya Devlet el-Etrak'tır. 1517 yılında yıkılana kadar da öyle adlandırıldı. Memlûkler arasında Türkçe isimler kullanılması ve Türkçe konuşulması Memlûk toplumu içinde, en önemli birleştirici faktördü.⁷⁹

7. Memlûklerin Kölelik Arkadaşları

Bir Memlûk üstadına karşı çok saygılı ve bağılı olduğu gibi kölelik arkadaşlarına karşı da çok bağılıydı. Memlûkün kölelik ve azatlık arkadaşlarına "hücdâşiyeye", "huşdâşiyeye" veya "huşdâş" denirdi. Huşdâşlar tam bir dayanışma içindeydiler. Herhangi bir olayda birlik içinde hareket edebilirlerdi. Aralarından birini sultan ilan etmek için anlaşabilirlerdi. Eğer planlarını başarıyla uygularlarsa, o kişinin iktidarını sağlamlaştırmak için çalışılırlardı. Bundan dolayı, huşdâş sultan olunca bu arkadaşlarını tutar ve onları önemli makamlara getirirdi. Bu uygulama birçok defa yapılmıştı. Yeni sultan huşdâşlarına önemli mevkiiler verirken, eski sultanın huşdâşlarını görevden alıyordu. Dolayısıyla huşdâşlar bir kadro gibi hareket ediyorlardı. Sultanla gelip sultanla gidiyorlardı. Ancak huşdâşlar içinde katı bir sınır yoktu. Bir Memlûk huşdâşı olmayan biriyle kişisel olarak mükemmel bir dostluk bağı kurabilirdi. Böyle bir kişiye, onun huşdâşları da sevgi ve saygı gösterirlerdi ve içlerinden biriymiş gibi kabul edebilirlerdi. Ancak bir referansı olmadan grubun içine girenler için, bu durumun tersi de olabiliyordu. Bir grup içinde uzun dönemden beri huşdâş olanların arasına sonradan katılanlara "ecnebi" veya "garip" derlerdi. Bu kelimelerin anlamı yabancı demektir. Hakikaten böyle bir Memlûke bir yabancı gibi davranıyorlardı.⁸⁰ Bir huşdâşa yardım etmeyi reddetmek, ona zarar verecek bir davranışta bulunmak, ona karşı savaşmak ve onun ölümüne sebep olmak veya öldürmek en büyük alçaklık ve ihanet sayılıyordu. Meşhur Sultan Şecerüddür bir kadın olmasına rağmen Salihie Memlûklerinin bir huşdâşı sayılarak onlar tarafından iktidara getirildi. Salihie Memlûkleri onun iktidarda kalma mücadelesine yardımcı oldular. Ancak başarısız oldular. Huşdâşlar arasındaki dayanışmanın da bir sınırı vardı. Bir grup huşdâş aralarından birini sultan yaptıktan sonra hep beraber onun etrafında kenetlenmeyebiliyorlardı. Eğer aralarında hâlâ güçlü ve hırslı emirler varsa bu huşdâş grubu arasında ayrılık çıkıyordu. Bu durumda iktidarı ele geçirmek için bir nevi kardeş kavgası başlıyordu. Sultanlık için yapılan bu tür savaşların en meşhurları; Aybek ile Aktay, Laçin ile Kitboğa ve Berkuk ile Bereke el-Çubâni arasında yapılanlardı.⁸¹ Huşdâşiyeye arasında gör÷len karşılıklı dayanışmanın benzeri, yaşça daha büyük bir Memlûkün kendisinden küçük Memlûkleri gözetmesi için görev almasıyla başlar. Bu durumda büyük olan Memlûke "ağa", küçük Memlûke ise "ini" adı verilirdi. Ağa ismi hadımlara verilen aynı isimle karıştırılmamalıdır. Memlûk Devleti'nde bu isim çok nadir olarak hadım anlamında kullanılmıştı. Ağa ininin bir nevi koruyucusu eğiticisi ve vasisi idi. Bu yüzden aralarındaki ilişki zaman zaman sert, zaman zaman yumuşak olurdu. Memlûkler arasında bir kavga olduğu zaman, ağa sadakatlerine güvendiği, inilerini harekete geçirirdi. Çoğu zaman bir Memlûk ağasının tavsiyesiyle yükselirdi. Ağanın unvanları, lakapları ve isimleri iniye geçebilirdi. Tabaka hayatı sona erdikten ve aradan

MEMLÛK SİSTEMİ

uzun seneler geçtikten sonra bile aralarındaki sadakat bağı kopmazdı. İninin ağasına karşı saygısız ve kusurlu davranışları büyük ayıp sayılırdı. Memlûkün ağasına karşı tutumu bir ailede küçük kardeşin ağabeyine karşı tutumuna benziyordu.

8. Memlûkler ve Aileleri

Askeri alandaki başarıları sebebiyle, Memlûklerin insanlık tarihinde meşhur olmasını sağlayan tüm bireysel özellikleri yanında bir de toplumsal farklılıkları vardı. Memlûk sadece hayatı süresince üst sınıfa ait olabilirdi. O ne sahip olduklarını üst sınıfa transfer edebilir, ne de o sınıf içinde kazandığı rütbeyi çocuklarına transfer edebilirdi. Memlûk asaleti varislerine intikal etmeyen bir soyluydu. Diğer bir ifadeyle Memlûk toplumu tek nesilli bir soyluluktur. Ebeveynleri daima, çocukları ise genellikle sıradan kişiler olan bu insanların asilzadeliği tek nesil içindi. Bu belirsizlikten gelmiş tamamı belirsizliğe giden bir asaletti. Erkek çocuklar üst sınıftan dışlanırlar ve hemen olmasa da sivil toplum içinde asimile edilirdi. Özellikle yüksek rütbeli komutanların oğulları Memlûklerle siviller arasında zamanla siviller tarafından yürütülen orta bir sınıf oluşturdular. Çok az istisnalar hariç torunlar herhangi bir askeri imtiyaza sahip olmadılar.

Kısacası, Memlûk oğulları üst sınıfa ait olamazlardı. Bunun için herşeyden önce önemsiz görülmemesi gereken teknik bir neden vardı: bir Müslüman köleleştirilemezdi. İslamı kabul etmiş ebeveynlerin çocukları Müslüman doğarlardı ve sonuçta Memlûk olamazlardı. Bu konunun teorik yönü yanında bir de pratik yönü vardır: Memlûkü ruhi, bedeni ve askeri olarak İslamın ve efendisinin idealist savaşçısı olacak bir biçimde yoğurma isteği. Bunun için, Memlûkün kendisi bu ve bunun gibi birçok sebepten dolayı steplerde ve vahşi dağlık bölgelerde doğmak ve yetişmek zorundaydı.

Memlûkler, sisteme katılmadan evvel yaşadıkları yerin sert ikliminden ve geçinme koşullarının çetinliğinden dolayı, kuvvetli ve sağlam yapıydı. Onların ana vatanlarında, zayıf çocuklar yok olur ve ancak dayanıklılar ayakta kalırdı ve böyle güç şartlar altında, daha sağlam olurlardı. Diğer taraftan Memlûklerin oğulları farklı yaşam sürerlerdi. Öncelikle, lüks ve konfor içindeki şehirlerde doğar ve yetişirlerdi. Memlûklerin en kuvvetli oğulları bile steplerde doğanlara göre, güç ve kuvvet bakımından çoğunlukla ikinci derecede kalırlardı. Çünkü steplerden gelenlerin her biri fizik olarak incelenir ve sadece en iyiler seçilirdi. Onlar hayatta kalmayı başarmış olan sağlamların en sağlamlarıydılar.

Memlûk oğulları öz aileleri içinde büyür ve yetiştirilirlerdi. İki aile -öz ve köle aileleri- arasında birbirine ters ilgilerden dolayı çok ciddi çatışmalar kaçınılmazdı. Fakat, köle aileye olan özel sadakat ciddi bir şekilde zayıflatılamazdı. Ancak, çok uzun olan terbiye ve yetiştirme süresinde bile Memlûk oğulları ile ebeveynleri tamamen ayırma, pratikte mümkün değildir. Söz gelimi böyle bir ayırma teşebbüsünü engellemek, özellikle baba, ordu veya devlet hiyerarşisinde önemli birisiyse çok zor değildi. Memlûkler ise bunun aksine ailesi ve diğer akrabalarından ayrılır ve onlar çok uzaklarda kendi ülkelerinde kalırlardı. Onların durumunda gerçek aile ile köle aile arasında hiçbir çatışma olmazdı.

Memlûk oğullarının askeri aristokrasiye dahil olması, köle ailesi ve efendiye tam sadakati ve bölünmemesi gereken prensibi zedelemesiz. Fakat bu daha önce bahsettiğimiz bir diğer prensibi kaçınılmaz bir şekilde ihlal etmiştir. Yani, Memlûkün yetenek ve becerisine göre seçilmesi. Ailelerin Memlûklere bu kadar yakında bulunmaları, oğulların seçilmesini önemli ölçüde etkileyemezdi. Önemli bir Memlûk emir, normal bir Memlûkün oğlundan çok önce üst sınıfa alınır ve rütbesi yükseltilebilirdi. Bu Memlûkün o sınıf içinde nisbi

MEMLÛK SİSTEMİ

yeteneklerine ya usulen veyahut hiç bakılmaksızın görev alabilmesini diğerine oranla daha yüksek bir ihtimaldi.

Daha önce belirtildiği gibi Memlûkler, ana vatanlarındaki ailelerinden koparıldı. Fakat hizmet verdiği ülkede evlenme ve kendi yuvasını kurmasına sınırlama yoktu. O eski asil aile ile Memlûk ailesinin beklentileri arasında sürekli bir çatışma vardı. Bu bakımdan herhangi bir aile bağıyla derdi olmayan, tek nesil soyluluk olan, harem ağalığına üyelik ideal bir tipti. Bu da tarihçiler tarafından Memlûklerden daha az fark edilen bir olay olan harem ağalarının İslam toplumlarında oynadığı eşsiz rolü gösterir. Memlûk Devleti'nde harem ağaları sahip olduğu merkezi pozisyona rağmen, önceki Müslüman devletlerde olduğundan daha az önemliydi.

III. Askeri Açından Memlûk Sistemi

1. Memlûk Devleti'nde Ordunun Yapısı

Memlûk Devleti'nde ordu, Memlûk sisteminin özelliklerini en iyi şekilde gösteren bir yapıya sahiptir. Memlûk Devleti'nde ordu, başlıca üç bölümden oluşmaktadır:

II. Memâlik-i Sultâniye; Sultanın Memlûklerine, genel olarak bu isim verilmekteydi. Memâlik-i sultaniye, kendi içinde başlıca üç bölüme ayrılırdı:

1.a. Müşteravât:⁸² İktidarda bulunan sultanın Memlûklerinin oluşturduğu bölüme bu isim verilirdi. Ayrıca, cûlbân ve eclâb kelimeleri de müşteravât ile aynı anlamda kullanılmaktaydı. Müşteravât içinden seçilen Memlûkler sultanın muhafız alayını oluştururdu. Bu muhafız alayına hasekiye adı verilirdi. Muhafız alayına seçilen Memlûkler, sultana çok yakın oldukları için önemli bir prestije sahiptiler.

1.b. Seyfiyye: Emirler öldüğünde veya görevlerine son verildiğinde, bu emirlere ait Memlûkler sultanın hizmetine alınmaktaydı. Bu şekilde sultanın hizmetine giren Memlûklere seyfiyye ismi verilmekteydi.

1.c. Karânis: iktidarda olmayan önceki sultanların Memlûklerine, karanis veya memâlik el-selâtin el-mütekaddime adı verilirdi.

II. Memâlik el-Ümerâ (veya, Ecnad el-Ümerâ): Memlûk Devleti bünyesinde idari ve askeri alanda görevli emirlerin Memlûklerine, memâlik el-ümerâ veya ecnâd el-ümerâ adı verilirdi.

III. Evlad el-Nas ve Ecnâd el-Halka: Memlûk Devleti'nde, emîrlerin oğulları ve yerli halktan askeri hizmetlere alınan kişiler de vardı. Askere alınan emîrlerin oğullarına evlâd el-nâs adı veriliyordu. Yerli halktan askere alınanlara ise, ecnâd el-halka deniyordu. Evlad el-nas ve ecnâd el- halka askeri yapı içinde üçüncü derecede bir öneme sahipti.⁸³

Memlûk Devleti'nde istisnaları olmakla birlikte sultanın ve emîrlerin Memlûkleri ciddi bir eğitim aldıktan sonra askeri hizmetlere başlatılırlardı. Sultan tarafından satın alınan bir Memlûk önce Tıbâk veya Atbâk (tekili Tabaka) adı verilen askeri okula yerleştirilirdi.⁸⁴ Bu askeri okul Kahire kalesinin kışlalarında yer almaktaydı. Bu okullara genellikle yetişkin olmayan genç köleler alınırdı. Bunlar tıbakta askeri ve dini eğitim alırlardı. Onların eğitimi yetişkin olmalarına ve askeri bakımdan mükemmel yeteneklere ulaşmalarına kadar

MEMLÛK SİSTEMİ

devam ederdi. Öğrenimlerini bitiren Memlûkler azat edildikten sonra askeri teçhizatlarını alırlar ve sultanın Memlûk bölümüne tayin edilirlerdi.

Sultan Baybars'tan itibaren Memlûk sultanları birçok tıbak inşa etmişlerdir. Bunlar arasında Sultan Kalavun'un yaptırdığı tıbaklar çok meşhurdur. Bunlar tarihçiler tarafından sıkça zikredilmektedir. Makrizi'ye göre, Kal'at el-Cebel'de bulunan yerlerin çoğunu o inşa ettirmişti.⁸⁵ Kahire'de çok sayıda tıbak olduğu Memlûk kaynaklarında belirtiliyor. Sadece, Kahire'deki Kal'at el- Cebel'de 12 adet tıbak vardı. Bunların her biri, yaklaşık olarak bin Memlûke barınma ve eğitim imkanı sağlayacak genişlikteydi. Memlûk askeri birlikleri, ödeneklerini bağlı oldukları tıbaklara göre alırlardı. Bu ödenekler Memlûklere geçit törenleri esnasında ödenirdi. Söz konusu ödenekler bir geçit töreni esnasında değil günlerce süren birkaç "ödenek töreni"nde verilirdi. Genellikle dört tıbakın ödenekleri bir ödenek töreninde verilirdi. Bu tıbakların sayısı 6 ila 17 adet arasındaydı. Memlûk askeri birlikleri, ödenekleri bağlı oldukları tıbaklara göre alırlardı.⁸⁶

İbn Şahin el-Zâhirî'ye göre, tıbakların toplam sayısı 12 adetti. Bu tıbakların herhangi biri, bir mahalle kadar büyüktü. Bunların içinde, sayıları bine ulaşan Memlûk barındırılabilirdi.⁸⁷ Her tıbaka özel bir isim verilmişti. Tıbaklar genellikle hadım adlarını veya bunların en çok yaptıkları görevlerin adlarını taşımaktaydı. Örneğin, Tabakat el-Zimâm, Tabakat el-Hâzindâr, Tabakat el-Tavâşi Mencân el-Hâzindâr ve Tabakat Firuz el-Hâzindâr gibi isimler ya hadım ya da hadımların görevlerinin adlarıydı.⁸⁸

2. Askeri Eğitim

2.A. Tabakalarda Eğitim

Memlûklerin hayatları hakkında en az bilgiye sahip olduğumuz devre, okullarda (tıbak) geçirdikleri dönemdir. Okul binalarının nasıl olduğu, ders programlarında hangi derslerin olduğu, oradaki disiplinin nasıl sağlandığı, gündelik yaşam aktivitelerinin neler olduğu hakkında Memlûk kaynaklarından edindiğimiz bilgiler çok sınırlıdır. Memlûk tarihi üzerine çalışan tarihçilerin hemen hepsi bu konuda Makrizi'nin el-Hitât isimli meşhur eserinden faydalanmıştır. Bu bilgilerin özeti ise şöyledir: "Devletin ilk devirlerinde Memlûkler vatanlarından Mısır'a küçük çocukken getirilirlerdi. Genç Memlûk ırkından olanlara tahsis edilen bir tabakaya yerleştirilirdi. Genç Memlûk orada eğitimini üstlenen bir hadıma emanet edilirdi. Önce, Kur'an'ın temel bilgilerini öğrenmeye başladılar. Her grup öğrenci için Kur'an'ı okuma yazma, İslam dininin temellerini ve duaları öğretmek amacıyla, her gün gelen bir din hocası veya fakih vardı. Fakih, yeni yetme Memlûklerin zihinlerine İslam din biliminin unsurlarını tekrarlıya tekrarlıya yerleştirirdi. Memlûk yetişkin yaşına yaklaştığı zaman silah kullanma zanaatını -envâ el-harb- yani yay, mızrak gibi aletlerin kullanımını öğrendi".⁸⁹

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre tıbaktaki Memlûke önce İslam dini öğretiliyordu. Daha sonra da askeri eğitim öğretiliyordu. Ancak anlaşıldığına göre askeri okuldaki eğitimin ilk bölümünde tamamen teorik bilgiler veriliyordu. Dini eğitimin yanı sıra askeri ahlak ve disiplin kuralları da bu sırada öğretiliyordu. İslam dini eğitimi tamamen Sünni esaslara bağlı kalınarak öğretiliyordu. İbn Haldun'a göre İslam dini beraberinde verilen eğitim, askerlik mesleğini motive ediyordu.⁹⁰ Askeri eğitim için ayrılan saatlere uyma konusunda çok katı disiplin kuralları vardı. Bu zaman zarfında, bir askerin veya bir emirin okul öğrencileriyle konuşmasına hatta onlara yaklaşmasına dahi müsaade edilmezdi. Okulda görevli hadımlardan haşka "ru'ûs el-nüvvâb" isimli görevli tarafından Memlûklerin bütün

MEMLÛK SİSTEMİ

davranışları gözetlenmekteydi. En küçük bir disiplinsizlik sert bir şekilde cezalandırılırdı. Ancak zamanla disiplin gevşedi ve bu durum özellikle Sultan Berkuk'un devrinden itibaren daha da kötüye gitti. Özellikle büyük yaşlarda okula alınan Memlûklerin sayısı bu devirden itibaren arttı. İslam dini eğitimiyle birlikte sürdürülen teorik eğitim kaldırıldı. Bu teorik eğitim Memlûklere bir nevi bir ideoloji aşıliyordu. Onlara yiğitlik ve kahramanlık duygularıyla birlikte bir idealizm veriyordu. Bu eğitimi almayan Memlûkler hedefsiz ve idealsiz bir halde kalmışlardı. Aldıkları askeri eğitimi nerede, hangi amaç uğruna kullanacaklarının cevabını veremez durumda kalmışlardı. Böylece Memlûk sistemi büyük ölçüde zarar gördü.⁹¹ Makrizi'ye göre bu durum, "Nil kaynaklarından Fırat kıyılarına kadar uzanan imparatorluğun yıkılma nedeni oldu".⁹²

Askeri okulların başlıca personeli hadımlardan oluşurdu. Hadımların en önemli fonksiyonu eğitim ve öğretim saatleri dışında köle öğrenciler arasındaki düzeni sağlamak ve karışıklıkları önlemektir. Hadımlar yetişkinlerle çocukları birbirinden ayırmak suretiyle görevlerini yapmaktaydılar. Hadımlar askeri okulda sürekli görev yaparak, disiplini sağlıyorlardı. Hadımlar olmadan askeri okul hızla dejenere olma tehlikesiyle karşılaşıyordu.⁹³ Her tabakada sayılarını tam olarak bilmediğimiz, tavaşiyat el-tıbak, hüddâm el-tibâk ve savvâkûn isimlerini alan hadım görevliler vardı. Tabakanın başında mükaddem el-tabaka diye adlandırılan, bir hadım vardı. Bütün tabakaların başında bulunan hadımın adı ise, mukaddem el-memâlik el-sultaniye idi. Tüm personelin başında bulunan mukaddem el-memâlik el-sultaniyenin bir de yardımcısı vardı. Onun adı ise, nâib mükaddem el-memâlik el-sultaniye idi. Hadımların yüklendiği yöneticilik görevlerine gelmek için, Memlûk sisteminin ruhuna uygun bir şekilde, seçilmek gerekiyordu. Onlar da diğer Memlûkler gibi bütün ara rütbelerden geçerek yükseliyorlardı. Bütün tabakaların başında bulunan hadımın yani, Mukaddem el-memâlik el-sultaniye'nin rütbesi en aşağı, kırklar emîri idi. Yardımcısı, nâib mükaddem el-memâlik el-sultaniye'nin rütbesi ise, onlar emîri idi.⁹⁴

2. B. Memlûklerin Mezun Olup Azat Edilişleri ve Orduya Katılmaları

Tabakada eğitim gören köleler, öğrenimlerini tamamladıklarında azat edilerek askeri görevlerine resmen başlardı. Azat edilen köle ve yeniden satın alınıp azat edilen küttabiyeler askeri eğitimlerini tamamladıklarına dair bir diploma alırlardı. Buna itâka adı verilirdi. Onlara itâkaları düzenlen bir törenle verilirdi. Bu tören esnasında, onlar için özel olarak hazırlanan atlar Cavk isimli ahırdan getirilirdi. Azat edilen köle bir Memlûk olarak orduya katılırdı. Böylece, o bir asker olarak maaş ve diğer ödenekleri ve ikramiyeleri almaya hak kazanmış olurdu. Ayrıca kendisine askeri üniforma, silah ve diğer askeri teçhizat verilirdi. Yeni askerler bir askerin kullanacağı bütün silahları alırlardı. Bunlar; yaylar oklar, ok kılıfları, kılıçlar ve bir adet zırhtan oluşmaktaydı.⁹⁵ Askeri okuldan mezun olmak hem özgürlüğü elde etmek hem de maaş ve diğer ödenekleri almak açısından çok önemli bir aşamayıydı. Ancak, bu aşama Memlûklerin kariyerinin daha ilk adımı sayılabilir. Çünkü, orduya katılan genç Memlûkler, Memlûk sisteminin hiyerarşik yapısı içinde yüksek rütbelere ulaşmak için devamlı bir yarış içinde bulunuyorlardı. Rütbe bakımından ilerlemenin en önemli şartı ise liyakat ve mesleki başarı idi. Bu yüzden, pratik askeri eğitim, ilerlemek isteyen Memlûkler için çok büyük öneme sahipti.

3. Pratik Askeri Eğitim

Bir ordunun yeterli veya verimli olabilmesinin temel şartlarından birisi eğitim sistemi ve bu sistemin pratikte uygulandığı tarzıdır. İslam'ın gelişmesi ve yayılması, başlangıcından

MEMLÛK SİSTEMİ

beri fetihçi bir din olmasıyla ilintili olarak diğer dinlerin aksine askeri teşkilata bağlıydı. Memlûk tarihi kaynakları, pratik askeri eğitim konusundan olarak Fûrûsiyye idmanları hakkında çok geniş bilgiler içermektedir.⁹⁶

Fûrûsiyye, uzman olacak bir atlının, sistematik bir çalışma dahilinde, meziyetli bir asker olana dek yapacağı her şeyi kapsamaktadır.⁹⁷ Fûrûsiyye idmanlarında başarı ve tecrübe sahibi olmak, Memlûk süvarileri için bir ön gerekliliktir. Bu idmanlar sırasında veya bu idmanları içeren çeşitli gösterilerde yüksek yeterlilik bazen, kemalat (mükemmeliyet, başarı) veya feda'il (üstün kabiliyet, erdem) olarak adlandırılırdı.⁹⁸ Fûrûsiyye eğitimi ve devlet törenleri hipodromlarda yapılırdı. Fûrûsiyye eğitiminin yapıldığı devlet hipodromlarına meyadin, (tekili; meydan) adı verilirdi. Bahriyeler döneminde (1250-1382) Kahire'de ve onun yakınlarında oldukça çok sayıda hipodrom vardı. Buralarda Fûrûsiyye idmanları sistematik ve yoğun bir şekilde yapılıyordu. Diğer yandan, Çerkezler (1382-1517) zamanında hipodromlar tamamen yok olana dek hızlı bir azalmaya maruz kaldı. Sadece, Memlûklerin egemenliğinin son yıllarında olağanüstü durumlar için yeni hipodromlar yapıldı.⁹⁹ Fûrûsiyye şu bölümlere ayrılıyordu; a) Kargı (mızrak) eğitimi, b) Polo oyunu, c) Kabak oyunu, d) Okçuluk eğitimi, e) Kılıç eğitimi, f) Gürz eğitimi, g) Güreş eğitimi, h) Avcılık, i) At yarışı, j) Mahmal¹⁰⁰ (sevk el-mahmil) törenlerine eşlik eden oyunlar.¹⁰¹

Bu oyunlarda üstün başarı elde eden Memlûkler, hem kendi grupları içinde hem de yöneticiler nezdinde büyük itibara sahip olarak kariyer merdivenlerini hızla tırmanıyorlardı. Bir çeşit savaş sanatının öğretildiği ve bu sanatın tatbikatının yapıldığı bu oyunlar esnasında, asgari başarıyı gösteremeyenler, ya pasif görevlere kaydırılıyorlardı, ya da ordudan uzaklaştırılıyorlardı.

Sonuç

Memlûk Devleti, Memlûk sistemi sayesinde, daha çok barışçıl araçlarla muazzam sayıda, yeni İslam'a girenleri kazanarak derece derece doğuya yayıldı ve Pasifik Okyanusu'nun adalarına uzandı.¹⁰²

Memlûk sistemi Orta Çağın başından sonuna kadar Orta Doğu'da ve çevresindeki Müslüman ülkelerde askeri ve idari bakımdan büyük rol oynamıştır. Bu yüzden, Memlûk Devleti Mısır'da kurulduğu zaman Memlûk lafzı, ortaçağ dünyası ve Mısır için yeni veya yabancı bir terim değildir. O dönemde varolan bütün İslam devletlerinde, bu kurumun değişik versiyonları vardır. Ancak, öncelikle el-Mu'tasım (833-842) döneminden itibaren orduda sayıları giderek artan ve İslam toplumlarının bir parçası olan Türk Memlûklerin ayrı bir önemi vardır. Bu Türk Memlûkler bir nevi profesyonel asker olarak İslam toplumuna girmişler ve zamanla güçlenerek iktidarı ele geçiren bir topluluk olmuşlardır.

Türklerin Memlûk sınıfının ideal üyeleri olmasının birçok sebebi vardır. Bunlar arasında, Türklerin Emeviler ve Abbasiler Devleti'ne yakın bir coğrafyada yaşamaları en önemli faktördür. Bunu tamamlayan bir diğer faktör ise, Türklerin üstün askeri nitelikleridir. Türkler, yaşadıkları ülkelerin coğrafya ve iklim özelliklerinden dolayı Araplara karşı askerce üstündüler. Bozkır kültürünün bir özelliği olarak, Türklerin mertlikleri, sözünde durmaları ve aldıkları görevi tamamlama ilkeleri kültürel açıdan da onlara bir üstünlük sağlıyordu. Üstelik Avrasya steplerinin insan kaynakları, Arap steplerininkinden çok daha büyüktü. Müslümanların bu büyük insan rezervlerinin sınırlarına kadar ulaşması, Memlûk sisteminin kuruluşu için önemli bir adım oldu.

MEMLÛK SİSTEMİ

Memlûklerin sıkı bir yöntem ve planlamaya göre asker olarak seçilmesi ve eğitilmesi tamamen profesyonelce yapılıyordu. Ancak, her bir İslam ülkesinde bu yöntem uzun bir süreç içinde gelişti. Sonuç olarak farklı ülkelerde farklı Memlûk sistemleri ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'ndeki askeri köle sistemi Memlûk Devleti'ndekiyle özdeş değildi. Bununla birlikte, bütün Müslüman ülkelerde şu veya bu şekilde yabancı unsurlardan (Müslüman olmayanlardan) küçük yaşlarda temin edilen asker adayları ciddi ve programlı bir eğitim sonucunda orduya alınıyordu. Bu askerlerin Türk kökenli olması ve Türkçe isimler taşıması ise en büyük tercih nedeniydi. Bu askerler orduların en önemli vurucu gücünü oluşturuyorlardı.

Memlûk sistemini en başarılı şekilde uygulayan devlet ise Memlûk Devleti'dir. Bu sistemin aldığı en büyük neticeler ise Haçlılar ve Moğollar karşısındadır. Memlûkler sayesinde Ortadoğu'da Haçlı varlığı sona erdirilmiştir. Aynı zamanda Memlûkler, Aynu-Calut Savaşı'nda Moğolları yenerek Moğol istilasını durdurmuşlar. Böylece, hem Haçlılara karşı hem de Moğollara karşı bir set oluşturarak Ortadoğu'nun kaderinde önemli rol oynamışlardır.

Öte yandan, Mısır'da bu sistem uzun yıllar ayakta kalmıştır. Mısır bir anlamda, bütünlüğünü bu sisteme borçludur. Tolunoğlu Ahmet, 868 yılında Türk Memlûklerinin desteğini de alarak Mısır'da ilk Müslüman-Türk Devletini kurdu. Bundan sonraki devirlerde Mısır'da, İhşidiler, Eyyubiler, Memlûkler ve Osmanlılar döneminde, 1811 yılında Mehmet Ali Paşa'nın ortadan kaldırmasına kadar memluk sistemi sürekli var oldu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Memlûk askeri sistemine alternatif bir ordu kurduktan sonra, bu sisteme son vermeye karar verdi.

Dr. Süleyman KIZILTOPRAK

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 5 Sayfa: 320-336

Dipnotlar :

1. Muhammed Hamidullah, "Abd", İA, c. I, 57, İstanbul 1988.
2. Kazım Koprman, "Mısır", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, cilt VI, İstanbul 1987, s. 433.
3. E. Levi Provençal, "Sakalibe", İA., VI, 89.
4. Ahmet Muhtar Abadi, Kıyâmu Devlet el-Memâlik el-ülâ fi Mısır ve'l-Şam, Beyrut, 1969, s. 39.
5. Şerafettin Tekindağ, Sultan Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, İstanbul 1961, s. 21.
6. Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul 19, s. 80-86.
7. David Ayalon, Outsiders of the Lands of Islam: Mamluks, Mongols, Eunuches, Leyden 1985. s. David Ayalon, "The Eunuches in the Mamluk Sultanate", Studies in the Memory of Gaston Wiet, ed. Myriam Rosen-Ayalon, Jerusalem 1977. S. 267.
8. Daniel Pipes, Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System, Chicago 1988, s. 10.
9. Daniel Pipes, a.g.e., s. 10.
10. H. A. R. Gibb-H. Bowen, Islamic Society and the West, c. I, Londra 1950-7, s. 43.
11. Daniel Pipes, a.g e., s. 17.
12. İslam'ın ilk devirlerinde, Araplar dışındaki milletlerden Müslüman olanlara verilen isim. Ancak B. Lewis bu konuda biraz farklı düşünmektedir. Ona göre Mevali: "Arap olmayıp da İslamiyeti kabul edenlerden ve dil yahut köken bakımından Arap olup da herhangi bir sebeple hakim sınıfa

MEMLÛK SİSTEMİ

mensubiyetini kaybetmiş veya bu hakkı elde edememiş olanlardan meydana geliyordu. Mevali, zimmi adı altında tanınan Müslüman olmayanları içine almıyordu. Bakınız, B. Lewis, Tarihte Araplar, çev. H. Dursun Yıldız, İstanbul 1979, s. 82.

13. V. J. Parry, "İslam'da Harb Sanatı", çev. E. Merçil ve S. Özbaran, İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, sayı; 28-29, 1974-1975. s. 194-195.
14. Taberi, Tarih el-Ümem ve'l-Mülük, Mısır 1323. VI. s. 1674.
15. Vj. Parry, a.g.m., s. 197.
16. İkta: Belirli toprakların vergi gelirlerinin toplanmasını çeşitli askeri memurlara havale ederek karşılığında onlardan askeri ve idari alanlarda hizmet bekleyen bir sistem. Daha fazla bilgi için bkz; O. Turan, "İkta", İA, V/II, s. 949-959.
17. Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985, s. 185, 186; İbn Haldun, Kitab el-İber, Kahire V, s. 369-370.
18. Ramazan Şeşen, a.g e. s. 162.
19. Ramazan Şeşen, "Selçuklular'dan Önce Şam Diyarında Türklerin Rolü", Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 65, Nisan 1990, s. 139-148.
20. R. Şeşen, a.g.m., s. 145-148.
21. Ramazan Şeşen, Salahaddin Eyyûbi ve Devri, İstanbul 2000, s. 45, 278.
22. Nizamülmülk, Siyasetname, çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987. s. 151, 153.
23. David Ayalon, "Mamlukiyyat", Outsiders in the Lands of Islam: Mamluks, Mongols, Eunuches, Leyden 1985, s. 341.
24. David Ayalon, "The Mamluks of the Seljuks: Islams Military Might at the Crossroads", JRAS, 1996, VI, s. 305-333.
25. C. E. Bosworh, "Ghulam", EI2, II, s. 1081.
26. C. E. Bosworh, a.g.e., s. 1081.
27. Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul 1981, s. 283. Osmanlı Devleti'ndeki kul sistemi ile klasik memlûk sistemi arasında bazı önemli farklılıklar vardır. Bunları sıralayacak olursak görürüz ki aslında bu iki sistem birbirinden tamamen ayrı şartlarda uygulanmıştır. İlk olarak, Memlûk Devleti'ndeki memlûk sistemi ihtiyacı olan insan kaynağını ülke dışından sağlıyordu. Osmanlılarda ise ülke toprakları içinden ve yerli Hıristiyan teb'a arasından devşirme oğlanları toplanırdı. Memlûk Devleti'nde memlûk toplama işinde aracı köle tüccarları da görev yapıyordu. Dolayısıyla bu sistemin önemli bir yanı da ticari tarafının olmasıydı. Osmanlılarda ise böyle bir durum söz konusu değildi. Devşirme kanununa göre merkez tarafından görevlendirilen memurlar devlet adına herhangi bir kişisel ve ticari çıkar olmadan devşirme işlemini yaparlardı. Bir diğer önemli fark da Memlûk Devleti'nde emirler kendi adlarına köle satın alıp onları yetiştirerek kendi maiyetlerine dahil edebiliyorlardı. Osmanlılarda ise devşirme sadece devlet adına yapılırdı. Bu iki sistem arasındaki en önemli fark ise, Memlûk Devleti'nde sultan olabilmenin temel şartı köle kökenli olmaktı. Yani Memlûkler siyasi iktidarın en tepesine kadar çıkabiliyorlardı. Osmanlılarda ise devlet bir hanedan tarafından yönetiliyordu ve devşirmelerin ulaşabileceği en son makam sadrazamlıktı. Bütün bu farklılıklara rağmen, bu iki sistem arasında bazı benzerlikler de vardır. Buradaki en önemi ortak nokta ise, her iki sistemin insan kaynağını Müslüman olmayanlardan sağlamasıdır. Ancak burada yine önemli bir fark karşımıza çıkıyor; Memlûk Devleti çok az Hıristiyanı memlûk sistemine dahil edebilmiştir. Memlûk Devleti'nin memlûk kaynağını genelde putperest inançlara sahip Kafkasya ve Orta Asya'dan getirilen Çerkez, Gürcü, Kıpçak, Tatar ve birçok Türk ırkına mensup kişiler oluşturuyordu. Osmanlılarda ise, sadece Hıristiyan tebanın sağladığı insan kaynağı ile devşirme yapılıyordu. Bununla birlikte, bu devşirilen ve satın alınan Memlûklere verilen eğitim ve onların Müslüman yapılması, bu iki sistemin en büyük benzer taraflarıdır. Daha fazla bilgi için bkz; Abdulkadir Özcan, "Gulam", DİA, İstanbul 1996, XIV, s. 184; Abdulkadir Özcan, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1994, I, 338-351; Abdulkadir Özcan, Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi", Tarih Dergisi, XXXIII, İstanbul 1982, s. 31-46; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XII, s. 337-347; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Teşkilatına Medhal, Ankara 1970, özellikle bkz; 100-102, 414-415.
28. Nizamülmülk, Siyasetnâme, çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987, s. 151.

MEMLÛK SİSTEMİ

29. Nizamülmülk'ün Siyasetnâme isimli eserinin Türkçeye iki çevirisi yapılmıştır. Bu çevirilerde varolan bazı anlam bozukluklarını aşmak için, bu kısmın alıntısında her ikisinden de faydalanılmıştır. Karşılaştırarak bkz; Nizamülmülk, Siyasetnâme, çev. M. Altay Köymen, İstanbul 1990, s. 134; Nizamülmülk, Siyasetnâme, çev. Nurtin Bayburtlugil, İstanbul 1987, s. 151.
30. İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1959, s. 156.
31. Nizamülmülk, Siyasetnâme, çev. Nurtin Bayburtlugil, İstanbul 1987, s. 135.
32. Nizamülmülk, a.g.e., s. 148.
33. Sadruddîn Ebi'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali el-Hüseynî, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, çev. N. Lugal, Ankara 1943, s. 71.
34. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 1995, s. 126.
35. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 137-138.
36. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 157.
37. Ramazan Şeşen, Salahaddin Eyyûbi ve Devlet, İstanbul 1987. s. 239.
38. Kazım Koprman, a.g.e., s. 439.
39. Kazım Koprman, a.g.e., s. 440.
40. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 301-302.
41. Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985, s. 161.
42. P. S. Van Koningsveld, "Ortaçağın Sonlarında Batı-Avrupa'daki Müslüman Esir ve Köleler" (çeviren Hülya Küçük) Türkiye Günlüğü, 45, 1991, s. 188-203.
43. M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1989, s. 53.
44. el-Makrizi, el-Mevâiz ve'l-İ'tibar fî Zikr el-Hıtat ve'l-Âsar, Kahire H. 1270, II, 214.
45. Le Strange, The Lands of Eastern Caliphate, s. 487.
46. Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985, s. 219, 264.
47. İbn Ebi Fedail, Tarih-i İbn Amid, Haşiyeye 3 Blochet Neşri I, s. 493; Ahmet Muhtar Abadi, Kıyâm'ü Devlet e'l-Memalik el-'ulâ fi Mısır ve'l-Şam, Beyrut 1969, s. 16.
48. Ahmet Muhtar Abadi, a.g.e., s. 18.
49. el-Kalkaşandi, Subh el-A'şâ, Kahire 1913-1919, VI, s. 13.
50. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, İstanbul 1942, s. 443.
51. David Ayalon, Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi", çev. Samira Kortantamer, Tarih İncelemeleri Dergisi, sayı; IV, İzmir 1989, s. 213.
52. David Ayalon, a.g.m. s. 216.
53. Faruk Sümer, Yabancı Pazarı, (Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar), İstanbul 1985, s. 9-19.
54. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 319.
55. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 442.
56. David Ayalon, a.g.m. s. 217.
57. el-Makrizi, Kitab el-Süluk, Kahire 1934-1942, I. s. 584.
58. İbn İyas, a.g.e., III, s. 16.
59. el-Makrizi, a.g.e., I, s. 508-509.
60. İbn İyas, a.g.e., III. s. 16.
61. David Ayalon, a.g.m. s. 218.
62. İbn Haldun, Kitab el-İber, Kahire 1284, V, s. 371-373.
63. İbn Tağri Birdi, Ebu Mehâsin Yusuf, el-Nücum el-Zahira fi Müluk Mısır ve'l-Kahire, neşneden Popper,

MEMLÛK SİSTEMİ

- VII, s. 325.
64. David Ayalon, a.g.m. s. 219.
65. İbn İyas, a.g.e., III, s. 2; el-Makrizi, a.g.e., I, s. 508-509.
66. el-Makrizi, el-Mevaiz ve'l-İ'tibar fi Zikr el-Hıtat ve'l-Âsar, Kahire 1270, II, s. 214.
67. el-Makrizi, Kitab el-Süluk, Kahire 1934-1942, II, s. 525.
68. İbn İyas, a.g.e., III, s. 2.
69. İbn Tağrı Birdi, Ebu Mehasin Yusuf, Havadis el-Duhur, neşreden Popper, Leyden 1940-1942, s. 559.
70. David Ayalon, a.g.m. s. 238-239).
71. Peter Thorau, The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century, İngilizceye çev. P. M. Holt, New York 1992, s. 48.
72. David Ayalon, a.g.m., s. 239.
73. Abbas Azzavi, "İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", çev. Şerefeddin Yaltkaya, Belleten, XIV-XV, 1940, s. 260.
74. David Ayalon, a.g.m., s. 155-58.
75. İbn İyas, Avrupa menşeli Memlûkler hakkında bazı bilgiler vermektedir bkz; İbn İyas, a.g.e., IV, s. 66.
76. David Ayalon, "Names, Titles and Nisbas of the Mamluks", The Mamluk Military Society, Londra 1985, s. 195.
77. David Ayalon. "The Circassians in the Mamluk Kingdom" JAOS, 69, 1949, S. 135-147.
78. David Ayalon, a.g.m., s. 197.
79. David Ayalon, a.g.m., s. 198.
80. David Ayalon, "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi", çev. Samira Kortantamer, Tarih İncelemeleri Dergisi, IV, İzmir 1989, s. 241.
81. İsmail Yiğit, Siyasi-Dini-Kültürel İslam Tarihi, c. 7 İstanbul 1997, s. 16.
82. Türkçe karşılığı; "satın alınmışlar"dır.
83. P. M. Holt, "The Structure of Government in the Mamluk Sultanate", Eastren Mediterranean Land in the Period of the Crusades, ed. P. M. Holt, 1977, s. 176.
84. İbn İyas, a.g.e., III, s. 67.
85. el-Makrizi, el-Mevaiz ve'l-İ'tibar fi Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr, Kahire 1270, II, s. 2.
86. David Ayalon, a.g.m. s. 224.
87. el-Zâhirî, Zübde Keşf el-Memâlik ve Beyân el-Türük, s. 27.
88. David Ayalon, a.g.m. s. 224-225.
89. David Ayalon, a.g.m. s. 226.
90. İbn Haldun, Kitab el-İber, Kahire, 1284, V, s. 371-373.
91. David Ayalon, "The Circassians in the Mamluk Kingdom", JAOS, 1949, 5. 135-147.
92. Makrizi'den nakleden, David Ayalon, "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi", çev. Samira Kortantamer, Tarih İncelemeleri Dergisi, IV, İzmir 1989, s. 227.
93. David Ayalon, "The Eunuches in the Mamluk Sultanate" Studies in Memory of Gaston Wiet, ed. Myriam Rosen-Ayalon, Jerusalem 1977, s. 267-295.
94. David Ayalon, "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi", çev. Samira Kortantamer. Tarih İncelemeleri Dergisi, IV, İzmir 1989, s. 227.
95. David Ayalon, a.g.m., s. 230.
96. David Ayalon, "Notes on the Fûrûsiyya Exercises and games in the Mamluk Sultanate", The Mamluk Military Society, Londra 1979, s. 31-62.

MEMLÛK SİSTEMİ

97. A. N. Poliak, Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon, Londra 1939, s. 15; David Ayalon, Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom, Londra 1968, s. 115.
98. David Ayalon, a.g.m., s. 36-37.
99. David Ayalon, a.g.m., s. 37.
100. Mahmal: (bu kelime mahmel veya mahmil olarak da geçmektedir.) Müslüman hükümdarların bağımsızlıklarını göstermek ve Hac mevsiminde kendilerine bir şeref payesi temin etmek ve bununla birlikte, tebaları arasında meşruiyet sağlamak amacıyla gösterişli bir deve sırtında Mekke'ye gönderdikleri içi boş ve süslü mahfel.
101. David Ayalon, a.g.m. s. 37-38.
102. D. Ayalon " Preliminary Remarks on the Mamlûk Military Institution in Islam", War, Tecnology and Society in the Middle East, Londra 1975, s. 58.